

Р19Срн 981.1

~~Р1696~~

~~210 B3~~

~~325~~

РД 606 Српск 281.1

Књ. бр. 113146

О ВАСПИТАВАЊУ У СРПСКОМ НАРОДУ.

Од М. Розена.

(Из „Видова Дана“ 1864.)

I.

Јан 52

У свему великоме људском језику нема може бити ни једне речи, која је важнија и значајнија, која је за сва разумна створења од већег значења, а при томе и већма се на зло употребљава, тако мало у призрење узима, и тако рђаво схвата а и са свим изврће, као што је то мала реч — васпитање. Од постанка света па до данашњег дана било је људи, који мислише да им је интерес у томе, да вавек устају а ако је могућно и са свим униште здраво васпитање. Једни износише да је са сваким развјетком скопчано у неколико и заблуђење; други изилазише с основа, да људи морају остати у стању несвеснога детињства, почем их је Бог — као што сведочи најстарија историја — у таквом стању довео на свет; још други на послетку мисле, да се апсолутна невиност мора изгубити с процесима напретка, у које вештина објачно задире више или мање.

Наравно, не може нам намера бити, да овде устајемо противу тих мишљења: наука и искуство одавно су о њима суд изrekli. Само ћемо један тренутак поклонити последњој мисли, јер ју је заступао један од најзнатнијих људи из прошлога века.

1892
1864
282
15

Невиност дакле не слаже се с изображењем? Но ја бих запитао: којој би природи разумнога створења могло то својство бити, да не подноси лучу просвете? Исповедити морам, да не знам те *душевне* каквоће, која би се бојала светлости духа. Или је може бити невиност својствена *свил* створењима? Зар може бити живинче има да избира између повиности и невиности? Биљка је добродетељна, т. ј. остаје верна свом бићу, не зато што хоће, него зато што мора. Поставивши да и останемо у стању природном и да сачувамо своју невиност, — би л' то било какво својство, какво преимућство у човека? Може ли бесвесна врлина, добродетељ тражити да се поштује и да унутрашње штогод вреди? Кроз мрак доћи до светлости, кроз борбу изображења до невиности, — то узвишава човека, то му даје снаге и вредности, то га прави „царем створења“. Ваља нам не само хлеба заслужити знојем свог лица, него и добродетељ хоће да се освоји. И истом таква добродетељ драги је камен, који улепшава, облагорођава и узвишује душу у човека.

Толико противу мисли Волтерове.

Ми ћемо дакле овде да говоримо о васпитавању. Но најпре морам приметити, да ми није намера узети у разлагање своје само формално, тако речено књишко васпитање, него сам наумио погледати и на развитак анимално-душевних као год и материјално-органских сила човечијих. И доиста, шта нам помаже што год знамо и можемо, кад је њива, на којој је то све посејано, осушела, необрађена и занемарена? Ка-

ко би са свим другче стајало европско човечанство, кад би пажњу обрађало више на основу цивилизације него на саму ту цивилизацију! Изображење нам је не само зато да смо изображени, него понајвише за то да смо добродетељни људи, добри грађани, на сваке жртве готови синови отаџбине. Није светлост главна корист од сунца, него је то топлота, која све освежава, оплодородњава и оживљава. Изображење, које нас се само екстензивно држи, а не продире у унутрашњост душе, не само није ни од какве реалне вредности, него је и узрок многој големој несрећи. Али исто је тако од штете и изображење, које од све самог изображавања изгуби испред очију његову основу, организам. И једно и друго екстремни су, па зато их ваља одбацити.

Је ли пак умесно што се захтева: да се с развитком ума сједини и развитак душе, осећања, то је онда ово у погледу српског народа неизбежно, неопходно потребно. Кроз векове трајавшим душевним понижењем, недостојним, готово нечовечним поступањем, вргнут под јарам варварства, играчка свирепе ђуди и необуздане самовоље, — Србин је — то морамо признати — много изгубио од своје унутрашње душевне величине и душевног благородства. Навикнут покоравати се само туђој вољи, без престанка врећан у својој унутрашњој светињи, мучен и зостављен у својим најидеалнијим, најузвишенијим осећањима, — то је мало по мало угасило у Србину свету ватру самосвести, високо оно осећање сопствене човечанске вред-

ноће. Истина, славно време ослобођења сведочи нам да је у недру погаженог народа тињала по која благородна искра интезивног огња, да је у дубљини душе његове још живело по које чисто и силно осећање; али много, много је у дугом роиству пропало. Постојанство и искреност — та два најблагороднија драга камена у човечијем карактеру — на жалост у неколико су попустили, а то опет земља српска од времена на време осећа горко. Па ово да излечи мора се поглавито старати васпитање; нарочито против ове ране народног организма мора оно мелема потражити. Али то није све. И у кругу свакидашњег живота појавиле су се понеке моралне слабости, које се чине да су незнатне, јер су постале нешто са свим обично, али ништа мање вуку и морају вући за собом најубитачније последице.

Али уредити, а у неком погледу и са свим обновити ваља не само морално но и телесно васпитање. И на овом пољу увукла су се злоупотребења, и абнормалности заузеле место.

Ово је у кратким цртама тема чланцима, које ћу у листу овом да саопштим. Ствар се та наравно не може у новинама исцрпсти као што треба; али колико нам простор допушта хоћемо се њим послужити.

II.

Велики свет органскога створења дели се на троје: прво је човек, онда живина, а за тим биљка.

Генерички знак биљке је што се пружа у висину и у дубљину, т. ј. што *расти*.

Живину одликујући генерички знак такође је растење, али скопчано с променом места, т. ј. с покретом.

Што је у човеку карактерско представља се растењем, покретом и снагом да себе премести у спољашњи свет и овај опет да може у се примити, т. ј. *мишљењем*.

Биљка се држи грудве земље, за коју ју је природа везала.

Живина није истина везана за онај простор, где је постала, али ипак на свагда је фиксирана за своје биће.

Истом човек оставља оно, што је поједино, индивидуално, па се диже в општости, која све обузима.

Биљка дакле *вегетира*, живина *екзестира*, а само човек *живи*.

По томе да се живи није довољна само извесна количина стварних утицаја, као што су ваздух, топлота и т. д., него је потребна и извесна мера духовних утицаја, као: поштовање, увиђање и. т. д.

Човечији се дакле живот сједињава у два круга, у стварни и анимални.

Свак од ових кругова опет се на двоје дели:

А.) Стварни се састоји 1) од онога што је често материјално и што се прихватити може, и 2) од појава, који истина извор свој имају у ономе од чега су састављени, али ипак изишавши из тог извора постају самосталне јединице. Први се представља као такав организмом, а други оним што ради.

Б) Анимални круг дели се 1) на оно што је управо духовно, и б) на оно, што није управо духовно, т. ј. што је у духу постало, али се само посредством материје изразити може. Прво се зове разум, а друго — осећање.

Ми ћемо редом да претресемо све ове наше области, њихово нормално стање да означимо и уједно да покажемо аномалије, које су у истима постале у погледу српског народа.

Што се прво тела тиче као таковог, најглавнији услови да израсти и да се развије у њему су самом. Као нека система органа човечији организам има у себи могућност да постоји и да напредује. Јер организација разликује се од агрегације тиме, што удови, од којих је састављена, морају по унутрашњој потребитости да иду за тежњом целог, за његовим главним правцем, као на прилику што гвожђе иде за магнетом, трабант за планетом, струја ветра за обртом земне осовине. „Свак је уд због целог, као и цело за љубав појединога,“ вели Кант. Намера и коначни вид целог руководи су моменти, невидљива моћ, која је напред већ одређена да прве клице сједини за будућу целину,значи им главну форму и опредељени пут. Никад н. пр. не може гљива бити оно, где се човек зачеђава, јер иначе жена би место људског створења рађала гљиве. — Са свим је пак другачије кад целост не представља систему организације него само агрегацију. Ту не располаже скупност једном честицом, која је с њом неразднојно скопчана; јер честице ма се и раздвојиле могу ипак живети Исецимо један лист

на више комадића, комадићи ови опет ће бити
 тачке, око којих ће се ново нешто саставити,
 линија се придружити линији, састав саставу, те
 на послетку пред очи нам изаћи нова целост.
 Па кад један део, откинут од целог, може са-
 мостално опстати, то и није никад био нужни
 уд целости, или другим речима још док је слу-
 жио композицији лежала је у њему могућност
 да се усами.

Човечије дакле тело је систематична орга-
 низација, затворена у себи самој, и по томе, као
 што напомену смо, у себи самом има извор сво-
 га могућног опстанка. Али поред свега тога,
 што је оно, што је *могућно*, ембрион ономе,
 што је *доиста у ствари*, мора ипак доћи треће
 нешто па од могућнога да доиста буде штогод.
 Ово нешто, које природи притиче у помоћ, мо-
 ра нам дати вештина.

III.

Прошаста чланак завршили смо тиме, да ве-
 штина треба да потпомаже развитак нашег
 организма.

Сад је питање: на који начин треба то да бу-
 де? Да би се на ово питање могло одговорити
 као што треба, морамо најпре погледати на ме-
 ханизам нашега тела.

Човечије тело, ма да је у себи затворена це-
 лина, опет зато састоји се од више фактора,
 међу којима стање се једнога мења стањем дру-

гога. Кад се н. пр. у кемички састав крви увуче каква абнормност — шта буде онда? Кости и мишићи немају потребне хране, тело вене, суши се, те дође смрт или са свим или у неколико. Или узмимо да се кожа каквим убитачним процесом повреди у свом нормалном бићу — шта онда видимо? Већи или мањи поремећај у свему саставу. На кратко, *кад се ма којим поводом поремети хармонија целости, одмах она из колосека позитивног бића пређе у колосек бића негативног, т. ј. болесна је.*

Из ово мало речи види се да је са свим по закону кад се ниште: да сваки разуман човек (код деце они, који представљају разум, родитељи, учитељи) ваља толико да се служи вештином, колико је потребно да се природа задржи у свом нормалном току.

Али при здравом стању само су две ствари, које могу сметати природној тежњи: недостатак *покрета* и занемарење *чистоте*.

Што се понајпре тиче покрета, тај је у погледу органичког створа то, што је свеглот животу. Држите дете из раног детињства међу извесним простором не пуштајући да му по природној тежњи органи раде, па ћете место жива, пуна снаге и живота, весела младића отхранити полуувела, јадно развијена човека, без и најмање енергије и духовне снаге. Јер то управо и јест особина у наше организације, што су не само чисто телесне силе везане за целост и што проистичу из целости, него што и интелектуални моменти станују у материји. Зато се и не може помислити ништа, чим би се погрешило

против тела, а да то више или мање не штоди и духу. За ту су истину знали још и стари Јеллини. Јер гимназије грчке, којих име као и много друго којешта усвојило је ново време, не представљају у основу ништа друго до заводе за телесна вежбања. Ту се деца и младићима грчким давала прилика, да систематички и корак по корак изобразе своју телесну снагу, да целом организму даду колико је могућно велику еластичност, највећи полет. Али није се само тим задовољавао изображени народ старог света. Он је поступао с основа, да и онај под, на којем дух почива, треба непрестано да се снажи, кад дух мора да се увек развија. Отуда су и биле оне далеко распрострањене са свим мушке и за дух и душу благотворне игре; отуда и оно, можемо казати, узвишено позорје олимпијских борби, које је наследник грчки — покварени Римљанин, као и много друго којешта, оскврнио, њинога правог опредељења лишио, и до простих, свирепих гладијаторских убојства понизио.

Али по промењеним мишљењима садашњег времена не можемо хтети да од наших школа направимо свеопште арене за јачину тела, — то у теорији не може бити опредељење учебног завода, а у пракци било би екстремност. Но опет зато можемо искати да нам учебни заводи одговарају природној потреби младежи. Концем мрачнога, бесног и грабљивога средњег века Италијанци, с којих лепога а несрећног полуострва родило се европском човечанству ново сунце цивилизације и човечности, ступише нагло на

пут изображења, а малаксали под надмоћношћу сурове силе, права песнице, могаху једнострано само духовном делу свог бића поклонити пажњу и негу, а на другог фактора нашег живота — на материју са свим су заборавили. Овај грех није ни прошао пекажњен: већ првог столећа које је за тим дошло одсеком знатно опадаше, скраћиваше се и умањаваше трајашност и снага живота. Неправедним начином овај жалосни појав приписиваше се напредној духовној образованости и с том скопчаном исцрпености духа. Јест, и данас још, па и код нас у Србији, не ретко чујемо тужити се: „Да се изображавамо, изображење кажу да је нешто лепо, али погледај изображене младиће — већ су постали старци а још нису ни одрасли људи.“ Ово је цела истина, а другче не може ни бити, кад помислимо да деца од прилике од 6 година морају из дана у дан по 6—8 сахата да чувају тврду клупу, да напрежу духовну снагу, која се оживљава са штетом снаге материјалне, а при томе за тело се не ради баш ништа. Али због тога није криво изображење, него је крив начин изображавања. О томе су истом пре врло кратког времена промислиле немачке владе. По свој Немачкој, а од скоро и по Италији, имају сад у свим учебним заводима, почевши од малих основних школа па до универзитета, стални учитељи за телесна вежбања, за свестрану гимнастику.

Желели бисмо да се овако што уреди и код нас, да се погледа и на телесни развитак српске младежи, и то у толико више, што би се земљи, да се ова мисао оствари, у животном

питању њеном прибавила јака организација народне моћи, а ово би могло бити од големе користи.

Из ближе у другом чланку.

IV.

Предлажемо да се поред учитеља за језик и науке поставе у свим учебним заводима и учитељи за телесна вежбања. Ту пред очима имамо осим других узрока поглавито две ствари; а на име:

1.) Данашње државе европске ослањају се истина прво на моралну јачину, која се представља науком, вештином и књижевношћу; али да би ова духовна сила била плодоносна и тако рекавши ефективна, потребно је пре свега: да је њен носилац материјално дорастао. Колико год да материја у наше време сама по себи не може представљати никакву моћ, ако се у последњој инстанцији не ослања на ум, опет зато ум, ако ослонца нема у материјалној јачини, немоћна је и безживотна сенка. Још стари, који готово и не познаваше царство природе, казали су: *mens sana in corpore sano* (ум здрав у здравоме телу). Држава дакле, која пажњу и старање своје обраћа само једном од ових фактора, радила би са свим противно своме главном задатку. Хоће ли ко да развије своју моћ — а нама у Србији то је заиста потребно, — то је узети мора где год нађе, како у каквој земље

тако и у каквоћи људи. *Сав* народни капитал, био где му драго, мора се реализовати, начинити да вреди штогод и да се од њега има користи, — то је први основ свакој здравој народној економији.

2) Како данас ствари стоје у Европи, а на име погледајући на најближи задатак српског народа, — задатак, од којег ако се срећно реши зависи будући опстанак земље, — неопходно је потребно, да се млада и најмлађа снага народна начини таквом, да доиста умножи моћ државном организму. Јер телесна вежбања могу се врло згодно сјединити с војничким екзерцирањем, које на послетку и није ништа друго него телесно вежбање. У пруској н. пр. држави, где је гимнастика највише развијена и најбоље уређена, то је од некога времена већ у обичају. Јест, по Немачкој имају гимнастичка друштва, којих чланови не би уступали што се војничке ваљаности тиче ни најбољим војницима европским. Узмимо да српска отаџбина потребује данас све своје синове, а омладина велике школе на број само 100 развијена телесно и изучена војнички нева је на расположењу, — зар је то незнатна помоћ држави? На један пут добије земља 100 младића, који, као што су умно изображени, могу толико официра дати, а не помињући ђаке из виших гимназијских разреда и богословског завода. На овај начин земљи се делом умножава моћ.

Али се не смемо ограничити само на ово. Ни она младеж, која не иде у школу, ни људи, који већ ступише на пут живота, па ни она, заи-

ста не мали број обузимајућа множина слугу, калфи и шегрта по свим струкама трговачког и занатлијског света, — ти сви не смеју се лишавати телесног вежбања. Држава се међу границама свог обима не сме не обазирати ни на једну једину јединицу. Као што сунце спушта своје зраке на све без разлике, тако и држава мора све делове, који је састављају, најједнако узети под своје старање. Наравно, држава не може гимнастичарницама набављати оруђа гимнастичка, која — мимогред речено — не стају много; али опет зато може побудити да их варошке и сеоске општине набаве. А заведу л' се само понеке такве гимнастичарнице, и покушају л' само понеки ту се телесно вежбати, одмах ће многи и многи радо и сљубави одати се занимању, које душу и тело снажи и најмилију забаву нам даје. Која путник прође по Немачкој, прво што ће му по варошима и селима пасти у очи биће лепо уређене гимнастичарнице, опсађене дрвима и обграђене плотом, и нехотице помишља на класичне дубраве, где су Питагора, Демокрит крепили своју душу и челичили своје тело. Весела младеж удружена је ту с људма старијих година, веселост, задовољство, једрина блешти свакоме на лицу. Милина обузима човека кад таково што погледа, јер ту видимо да је савладана једностраност у васпитавању. Само се од себе разуме да се и ту може завести војничко екзерцирање.

Што се пак тиче учитеља, ту не ће бити великих тегоба. По варошима могу се одредити војници, међу којима се гимнастика одавно прак-

тикује, а доста је и један само такав учитељ и где две и три школе имају: јер три пута у недељу дана телесно вежбати се са свим је довољно, а и уредити се може тако, да вежбања наизменце бивају и пре и после подне. По селима би то може бити још лакше ишло. Они т. ј. сељачки синови, који су одслужили своје време у војсци па се ту изучили гимнастичкој вештини, могли би се примити а за цело и драговољно би се примили да за малу награду буду учитељи гимнастике по сеоским школама.

Толико о томе шта активно вештина треба да чини за унапређење материјално-органске снаге код мушког пола. У идућем чланку погледаћемо шта активно вештина треба да чини за материјално васпитање женскиња.

V.

Много се писало о томе какав је жени задатак у човечанском роду. Између свију права женскињу припадајућих увек се заборављало на природно право које жена има да је *материјално здрава*. Јест, и у оно време, кад се по Немачкој и Француској највећа и свестрана пакња поклавала телу, које нам чува наша душевна блага, — и ту се незаслужно жена обилазила. Не треба истом доказивати, да је то била голема погрешка, за коју се и осветило човечанству.

Доста, бацимо само лак поглед на положај жене у друштву, па ће логичном следственошћу

само од себе произаћи да јој треба развијати органско-телесну снагу.

Као човечанско створење жена је обдарена свима својствима, која има и човек. Она има орган да мисли, орган да осећа, она може бити душевно енергична и воље чврсте. Пасивна ролa, која јој је припала у свему и у великоме, не проистиче никако из саме природе женине, него из стања људскога друштва, које се тако мало по мало развило и на послетку се као нешто нормално примило. Ово дакле стање почива не на правној основи, него на фактичној ствари, оно је управо свршена ствар. Што су понеке жене, кад се прихватише активне роле, радиле зло, то не казује ништа противу права њиховог да активно раде. Јер с друге стране могли бисмо исто тако навести, да из свеопште пасивности женскиња произлази друштву не мање несреће и не мање зла. Да је то тако, о томе нам даје исток довољно и таквих сведочанства, која се не могу опроврћи.

Но кад подчињени положај жене допустимо и признамо у духовно-социјалном погледу као постојећи факт, то не можемо никојим начином тако чинити кад је реч о њезиној органско-материјалној снази. Јер *већим делом по стању женскога организма управља се и стање здравља нараштају, њом на свет донесеном*. Ово наше потврђивање оснива се на две тачке:

1.) Најновија физиологија, ма да је знатно корачила напред и многа нова поља отворила науци, не могоше ипак наћи кључа да реши проблему: ко од родитеља највише животног еле-

мента даје продукту њине брачне љубави? Анатомија са своје стране не може ништа принети да се ово питање определи. Наравно, јестаствословне школе проповедаху само ту науку: да у послу расплођавања човек представља начело активно а жена пасивно; по томе је јасно да највећи утицај долази од човека. Ова аргументација са свим је лажна, јер оно прво, на чему се оснива закључење, није никако доказано, и с јестаствословног гледишта бесмисленост је. У материји, у царству праве природе, нит' има активности нит' пасивности, него где се два елемента за штогод сустичу, ту су они *са свим* једнаки. Киша оплодородњава земљу, земља производи жито: ради л' дакле земља само пасивно? А процеси, који бивају у њеној утроби, у њеној унутрашњости, док семе пробије кроз њену дебелу кору, и док дође даље до плода — је ли то све пасивна радња? Или шта више не треба ли, и не троши ли се ту многа снага нешто кемичке а нешто физикалне природе? Кад се дакле не може узети пасивност жене у ствари, онда само по себи разуме се, да утицај, који долази од матере, мора *по крајњој мери* бити исто толики као и оца.

2.) Пре више година родило се у Русији питање: зашто су при свакој рекрутацији у Пољској јеврејски рекрути најслабији, најмањи, у многим приликама са свим неупотребљиви? Влада том појаву обрати пажњу, изда закон да се у напредак никоја јеврејска девојка не сме удати док не наврши 18 година. И затим се одношаји у стању здравља међу јеврејским житељ-

ством у Пољској брзо и јако поправе. Ово се истина не може сматрати као какав научан доказ; али факт тај у свези с недостатком довољних доказа из науке за пасивност жене чини те је вероватна наша мисао: да у произвођењу припада жени барем таква рола као и човеку.

Узимајући да је тако, као што рекосмо, само од себе постаје важно да се у женском организму развија материјална снага. У Швајцарској и Пруској то је припознато и усвојено; у тим земљама сваки завод, свака школа женска има гимнастичке справе и учитеља за гимнастику. Мале лепе плавушке за чудо лако чине сва гимнастичка вежбања. Писац се ових чланака у безбројним приликама очевидно уверио да то здраво крепи материјалну снагу у женске младежи. Тако је — да један само пример наведе — познавао једну девојчицу од 12 година, која је изгледала врло болна; здравље јој је патило кад би се год време променило. По његовом савету даду је родитељи у гимнастички завод, и — после две године дана бледо, увело дете не беше више да се позна: руменило здравља одсијаваше на њеним пуним образима, сви удови посташе еластични, сваким покретом блешташе обновљена снага. То беше непосредна последица, — а посредна — за будући нараштај?

Ми ћемо влади оставити да размисли о завођењу телесних вежбања по женским школама; ствар та не би тако тешка била.

У колико нам је допуштао простор новина — казали смо, ако и само у кратким цртама, шта вештина треба активно да чини за развитак ор-

ганске снаге у наше и мушке и женске младежи. У другим чланцима разложићемо шта *пасивно* вештина има чинити да напредно успева телесна способност.

VI.

Што је год природно, разликује се од онога, што се зове вештина, тиме, што се двома путовима може довести до савршенства: путем *активним* и путем *пасивним*. Мадона Рафаелова представља савршенство у својим најкрајњим границама, савршенство, које је у извесно време могућно. Кад би сад ова вештина пошла корак даље, мррало би се штогод урадити што је само активне природе, како у погледу онога, шта се ради, тако и у погледу онога, за кога се ради, па да мадона дође у хармонију с напредовавшим временом. Оно, што се вештином уради, не може ономе, који ради, ништа помоћи; оно само по себи нема снаге, коју би ваљало пустити па да може сама радити. Што се вештином направи, може бити и јесте само то, на што смо га направили. Са свим је другаче с производом природе: ту, осим снаге, коју додајемо с поља, има у њему самоме фактора, ту треба сарамерно само мало помоћи, па да у најобилнијој плодности, у најлепшем цвету свом може на видик изаћи, развити се и пријати. Ова је радња за оно, за што се ради, чисто *пасивна*; онај, који ради, радио је истина на силу, али то не мења у ствари ништа.

Према нашем телу управо је овака пасивна радња, којом смо још дужни помагати колотоку његовог састава.

Ова се радња у погледу српског народа мора прострети на две тачке: 1) да се уклоне природне сметње, које се испречују организму његовим дотицајем са спољашњим светом; и 2) да се уреди свакидашњи начин живљења.

Што се прве тачке тиче, има истина ствари где ми немамо моћи да уклонимо оно, што преко спољашњег света шкоди телу. То је н. пр. кад под таквим климатичним одношајима живемо, где је ваздух већим делом преко године напојен водом па из мора магле морамо дисањем у себе да примимо поред кисеоника и честице у пару растворене воде. Тим се неправилно помешају сокови у нашем телу, — а то је зло, које и на души и чувству показује своје несрећне последице. Ту је дакле залудна и бескорисна свака помоћ од стране вештине. Или н. пр. кад би земља наша била опкољена рекама, које би се од времена на време разливале преко обала својих, па тако неко време остале а после се опет у своје пређашње корито враћале. Биља, која само у води могу расти, помру одмах, чим отиде овај елеменат њихова живота; растворе се у своје првобитне кемичке честице, од којих су састављене, т. ј. иструле. Шта студа бива? Направе се шткодљиве материје, које човечански језик називље *отров*, и оне својом склом заведу у животу неправилно стање, које ми зовемо *грозница*. Ту је вештина пронашла истина средство, али то средство или тек само

мимопролазно помаже или прође и са свим без помоћи. Против оваких зала, која произлазе из природних одношаја, борба би наша била узалуд.

Али опет зато има случајева, где им с успехом можемо на супрот стати.

Кожа је поглавито средство, којим се заклања тело. Покривајући унутрашње честице искључије их од непосредног дотицаја са спољашњим светом. Она је дакле телу то, што је око тврдиње спољашњи бедем. Али докле овај бедем заклања ратнике и ратни материјал? Наравно само док је здрав читав. Није ли такав, то се ефективна корист бедему уништи, јер он већ не одговара више свом опредељењу. Тако је исто и с тврдињом нашег организма — с кожом: повреди ли се и у целини својој поремети кожа ма каквим *негативним* процесом, то престаје бити организму оно, на што је опредељена. Али кожа не само заклања организм, него је између осталог и извор којим се он чисти. За дисање, које бива средством цигернице, потребна је и сва површина коже: јер и то је пут, којим излази на поље угљеник што се у телу направи изгорелим кисеоником. Кад је дакле кожа болесна, то престаје и ова њена, организму потребна служба.

Такове се пак последице морају увек изродити кад се занемари *чистоћа коже*. Римљани, ма да су се доцније крајње искварили, за много векова представљани су као образац, јер добро знадоше уважити ову науку искуства.

Држава, којој и по нашим појмима припада старање за обдржавање јавног санитетства, у

Римљана је у своје руке узела средство да се том злу доскочи: купатила подизана су и издржавана државним трошком. Наравно, на послетку се с овим балнеама многа бешчинства чинише, оне посташе збориште окорелих неваљаца и свих отмених бадаваџија, извор најгадније деморализације; али је у духу и правцу ондашњег времена лежало да се узвишено морало оборити до најсмешнијега, најблагодотворније до најубитачнијега, најплеменитије до најпростијега. Класичној старини ваљаше пропасти, јер је сама себе преживела.

Прека је потреба да се овака купатила заведу у Србији, ако не по селима, јер је ту за сада немогућно, а оно по свим окружним и другим варошима. Писац ових чланака имао је прилику на месту, дакле у ствари, уверити се о томе. Окружни лекари могу потврдити, да кожне болести у највише прилика долазе отуда, што се занемари чистоћа коже. Јер ма да се у опште у народу српском на то баш не пази много, опет зато сељацима по унутрашњости с малим изузетком није ни могућно. Не ретко се чују тужбе што нема купатила, на име онде, где не теку реке, или и где тече река, али је тако малена и плитка, да се у њој не може човек купати. Помоћи у овом погледу било би од преке потребе.

Ја знам да ће гдекоји од читалаца слећи раменима па казати: „Е да, шта нам тај човек износи такве маленкости на суд јавности!“ Не, ма да се ово чини да је маленкост, опет зато ствар је врло велика, јер стара је истина: у најмањој

ствари може сакривена бити највећа. Здраво тело — то је нешто врло велико, врло важно, врло корисно. Никад не треба заборавити да без здравог тела нема здраве душе!

Ја бих дакле положио на срце свим општинама српским, да и ову установу заведу у живот.

VII.

Нема те установе у људском друштву, која би сама од себе зависећи постала из закона унутрашње потребности па никад да се не мења. Узрок том појаву ласно је појмити. Што год бива у животу појединих људи као и читавих народа, све има свој корен у истом животу. Па тај живот по свом садржају никако није непроменљив. Живот је ту налик на време, а оба, сматравши их површно, представљају увек једно исто, али узевши их у основу ни оно, што је времено, ма како било малено, и ни који одсек живота, ма како био кратак, није једно с другим у свему једнако, ни с оним што је прошло ни с оним што ће бити. За законима пак, који дођу за оним, на чему се штогод ствара, мора — само се по себи разумје — доћи и оно, шта је створено.

Узевши да је што рекосмо цела истина, то само од себе долази да кад говоримо о унутрашњем устројству и начину живљења у српског народа, па тражимо да се и једно и друго поправи или иначе уреди, — тиме не ћемо погрешити ни против каквог закона природе, много

мање пак учинити штогод, што не би било дозвољено. Напредовати значи кретати се, а кретање је промена.

Најпре једну реч о унутрашњем устројству.

Кнежевина српска у својим климатичним одношајима стоји врло добро. Нит ту има оштре хладноће северне, где сав живот изумире за седам месеци под ледом, — нити жежеће врућине јужне, где животна снага узнемогава и душа се успављава. Освежавајућа хладовина с благотворном се топлотом мења узајмице. Не мање је пробитачна и топографија земље. Високе планине крепе срце и распаљују храброст, лепе шуме оживљавају фантазију, миловидне ливаде развеселавају душу. Природа је поштедела Србију с бескрајњим, све угушујућим пустињама, с дугим голим у небеса подижућим се страшним брдима, с непрегледним водама, које утицајем својим смућују душу и бришу веселост душе, — са свим тим природа је Србију поштедела.

По правилу дакле овде органски и анимални живот има најбоље услове да успева и да се развија.

Али почем је природа везана правилном, мора допустити и изузетке. Као што сенка иде за сваки створењем, тако иде и изузетак за правилном.

Између више добрих година буде и једна зла. Између мало и не одвећ јако хладних недеља буде толико и оштро хладних; термометар падне на 16—18, па и на 20 степени испод нуле, земљу не видиш испод дебелог снега, небо се насумори и потамни, ваздух смрзава све што год жи-

ви, — на кратко добијемо оштру зиму, као што је н. пр. била ова сад. Ту се човек склања у тврдо саграђене куће, које је разум измислио. Пећ — тај не одвећ знатан, али благодворан проналазак — повраћа удовима слободно кретање, — код ње нам је пријатно, да се изразимо обичним говором. А је л' тако сељаку српском, па и сваком варошком житељу по унутрашњости Србије? Никако. А за што? Јер у понајвише села нема пећи по кућама. Наравно — сељак има нешто друго, чим замењује пећ, — огњиште, али огњиште не само није кадро заменити пећ, него бива и извор многим тешким болестима, које и сам живот прождиру. Јер ма како била велика ватра — а велика је увек, јер дрво, иначе по другим земљама врло скупо, Србина не стаје ништа, — ипак није у стању да угрије цело тело: она страна тела, која је окренута пламену, може се угријати и више него колико треба, а међу тим она друга, која није ватри окренута, дркће од зиме, увија се и згури. Двогуба је невоља, која овако сналази ову другу страну тела: прво топлота од ватре не допире до ње, а друго скоро је увек изложена хладној промаји од отворених кућних врата. А два су узрока, због којих врата морају готово увек стајати отворена: прво због дыма, који не може увек да пролази кроз одушку на крову, а за тим због мрачности, која је одмах ту чим се врата затворе. Шта од овога недостатчног грејања собе бива за стање организма? Различите болести, од којих често организам пропадне. Окружни лекари, а нарочито по оним ме-

стима, где имају окружне болнице, могу потврдити, да највише преко зиме траже лекарске помоћи болесници из сељачког разреда. Али поставимо да и не дође болест, која би човека уморила, — није ипак сумњати, да овако удешена кућа, овај начин грејања мора бити врло убитачан за здравље, па наравно и за правилни развитак тела. Као што прекомерна топлота затупљује еластичност мишића, успава радљивост живаца, тако и хладноћа смета току крви и радљивости осталих органа.

Овим незгодама у толико се лакше може помоћи, само кад би људи по једну литру мање ракије ил' вина пили на дан, па што би на овај заиста лак начин уштедели, за то да купе гвоздену пећ. Осим тога наши су сељаци послушни и дају се лако поучити, па кад би се по који пут посаветовали, за цело би послушали, у толико пре што је то на њихово добро.

Још споменути морамо једну ствар, која не мање погибелне последице собом производи као и ова о којој говорисмо, а у толико се мање оправдати може, што мало само труда стаје па да је се опростимо. Далеко већи део сељака наших не зна ни за какву другу постељу на којој би спавао, до хладну мајку-земљу. Опкољени дебелим, красним шумама — сељаци још до сада не узеше ма како просто направљену постељу међу своје покућне ствари. А зашто? Не увиђају л' зар удобност постеље, која човека заклања од влаге у земљи? Никако. Писац ових чланака имао је прилику од више сеоских житеља чути где признају да је постеља преко по-

требна ствар покућанства. Али немарна апатија, која је у сељака наших постала друга природа; рутина, онај и најизображенијем, а у толико више простоме чеду природе мили обичај, — то чини те наш сељак, поред свега што увиђа шта је боље, остаје при својој злој навици. А да би се показала сва тежина овога зла, навешћемо један само случај. Пре неколико месеци једна лепо израсла, пуна девојка од 18 година потражи помоћи у једног окружног лекара. Пошто изближе извиђена буде, показа се да пати од болести, која се зове артритис реуматика. Удовима не могаше маћи, и кад би ма најмање којим магла од болова јој јадници текоше сузе на очи. Зглавци јој и све око њих беше надуло. Кад је лекар упита од чега јој је то, призна сиротица да је пре неколико дана спавала на земљи, а земља је тако хладна била да је још исту ноћ осетила бол у зглавцима и једва их могаше покренути. Вештом помоћи лекаровом девојка оздрави за неколико недеља. Али сељаци српски не љубе баш одвећ јако медицину и медицинере. Поменути је случај прошао срећно, али колико таквих случајева, који остану сакривени испред ока лекаровог, прођу са свим другче, — то зна само Бог и — *бабе*. Зато не можемо доста препоручити народу српском да се у домаћем устројству остави ове аномалије, која се ничим оправдати не да.

Толико о најважнијим неуредностима у домаћем животу народа српског, а таквих неуредности још много има, све пак доцније ћемо, ако нам буде могућно остати саделатељ код о-

вог листа, побројати у особитим чланцима „о породичном и грађанском животу српског народа“. О неуредностима у начину живљења, које су такође убитачне за организам, у другом чланку.

VIII.

Тело наше, које у најстрожијем јединству представља многоразличну компликацију, састављено је по најбољим законима разумне слободе. Према спољашњости организам представља *субјективно биће*, неразделно у најстрожијем смислу речи: што год од спољашњег света дирне ма у који уд организма, потресе одмах цео организам у свим његовим честицама и удовима. А почем он има делове да брани од спољашњег света, и по томе да заклања успевање и напредовање сваког појединог органа, то је у погледу спољашње силе са свом снагом усредсређен у сваком уду, опкољен величином своје моћи. Мува кад штипне за врх носа, песница кад удари по образу, игла кад убоде у кожу, — сви имају посла с целим организмом: ноге су ту да човек скочи, рука да удари, глава да се брзо окрене.

Док нам је дакле тело према супротноме свету по готову идеал централизованог устројства, у унутрашњости својој представља са свим другчији, од пређашњег као небо и земља различан облик: ту на име сваки орган има слободну автономију, која би се и најдаровитијем, најнапреднијем политичару децентралистичног правца учинити могла као таква да је боље нема.

Тако и пр. цигерица с најпотпунијом слободом, како хоће и може, врши процес дисања, не брине се ни да л' живци имају хране ни да л' се мишићи обливају крвљу, нити и за ишта друго, што се њених првих и најближих суседа тиче. Она само врши законе, који су везани за њену реалност, за њезино суштаствовање, т. ј. она *остварав*а цел свог бића. И сви други органи иду истим путем унутрашње слободе и онако како ће сами одговорити свом плану и својој цели.

Раде ли пак органи, као што наведосмо, то као неки скуп све њине радње произлази продукт, који се обично зове — *живот*.

Живот дакле, ма да постаје заједничким радом свију појединих органа, чим је већ ту, то је и нешто самостално. Налик је на мелодију, која се истина зачиње с више појединих гласова, али кад постане мелодија сачињава апсолутну целост, како у погледу наших чувства, тако и у погледу себе саме.

Замислимо сад да који између многих органа не може по опредељењу свом да ради да се производи нормални (правилни) живот, може ли се по праву тај живот називати „нормалан“? Никако. Живот не ће већ бити као што би *треба*ло да је, него ће бити као што при промењеним околностима *мора* да је. Пример један нека нам то покаже. Што год једемо, све то кроз грло иде у желудац — ту је јелу прво место где стоји. Начелом сваривања, које се у физиологији назива *пепсија*, од јела се направи нека течна али густа маса, чим оно постаје кадро да се може пусти у процес асимилације. Један део те масе

отиде на обновљење крви, а други, почем нај-пре прође кроз утробу, избаци се из тела као нечистота. Али крв није проста ствар, него је супстанција састављена од разностручних кемичких материја. Материја дакле, која крв ову има да обновљава, морала би бити од таквих истих саставних честица. У обичној храни доиста и јесу такви услови. Али кад храна не би имала својства која се изискују, како је онда? Тада биће небићу, живот мало по мало наступајућој смрти мора уступити место. Закони дакле, који сад долазе, са свим су различити од оних пређашњих; они т. ј. воде к растварању. Такове последице производе се двојаким начином: или храном, која се, извесног кемичког састава, из дана у дан узима за неко време једна иста, дакле по каквоћи недостаточном, — или пак мало је има, следователно по количини недовољном. Прва је могућност покушајима славних учених људи савршено доказана. Осал један, који се за 30 дана једнако хранио пиринцом, липсао је 31-вог дана, јер га је издала била снага; гуске, које само сланину добиваху јести, само су 14 дана могле издржати, а већ седми дан беху изгубиле половину своје тежине. Исто тако ни псето није могло издржати, ком се у место сваке друге хране давао само шећер. Јест, у Данској се као нешто што је равно смртној казни даје злочинцима само хлеб и вода, — а то је средство, којим полагаано, али неизбежно дође смрт.

Мењају ли се пак супстанције, или се сваки други, трећи дан узимају друге, онда се живот не само може одржати, него и успева крепко.

Многи између варошана, а сељаци већином страшно греше у погледу тога како се хране. Српска је земља може бити једна од најбољих на целој југу европском; њени извори плодности не само нису исцрпени, него, можемо рећи, у свој су пуноћи младосне снаге. Нити треба, нити је, с малим изузетцима, требала вештине у помоћ; довољна је сама природност њена па да одговори свему, што се од ње тражи и чека, па још и да да више него колико се мисли добити. И опет земља та, изузевши само жита, не производи скоро никакве плодове, који су тако потребни и тако добри за живот. Узрок је просто тај, што сељаци, или што се малим задовољавају или што су лењи, занемарују своју земљу. За зеље, у којем се садржи толика материја која крепи, готово и не зна ручак сељак. „Јест — рећи ће когод — на што тим сељацима зеље, кад имају мяса буд за што.“ На то се може одговорити: прво, као што спомену смо, телу прија јело кад се мења; а друго — наши сељаци па и ни сви варошани не хране се сваки дан месом; шта више — обично се српски сељаци понајвише хране само хлебом. Али шта рекох хлебом — ни назвати се не може хлеб она непечена, више тело оптерећавајућа него хранећа проја, која се као импровизирана доноси врућа на трпезу. Проја се тако тешко свари, да деца, којима трбуси већином изгледају као добоши, скоро сва пате од индигестије. И позитивна штета произлази од ове недостаточне хране: по окрузима не ретко се појављују болести, које једино долазе од недостаточне хране.

Кад се немају достаточна средства хране, то иста под извесним условима дођу и до такве висине, да се не може сносити. Такав услов наступи, кад се н. пр. нема средство да се зрно претвори у брашно, т. ј. кад млинови не могу да раде. А то бива готово сваке године мање или више преко лета кад је суша, а преко зиме кад се потоци замрзну, као н. пр. сад прошле године, где по изузетку лето беше топло и сушно а зима оштра и студена. Тад управо завлада невоља што се хране тиче, и једино, чиме у таквим приликама сељаци држе душу, кувани је кукуруз. Не ћу да кажем да се не може опростити и да је са свим лакомислено усред шума не имати ветрењачу, и код толиких коња не имати сувачу, — ипак кад се већ народ ограничава само на воденице, то је од неоцењене користи за здравље да се у такво време невоље има зеље. Ово би у сваком случају још најбоље могло одржати живот. Па сада треба ли да још спомињем како при оваким околностима страда организам у свом успевању и у својим дужностима? По свему овоме, што смо до сад рекли, свак ће то сам собом увидети, а ко је међу сељацима живео, могао се и осведочити.

Овим смо, у колико нам простор листа допушташе, прешли с читаоцима нашим поље материје и означили неуредности, а у неким точакама и посетивне грехове, којима народ српски вређа свој организам. Видели смо где вештина мора и треба активно да служи телу, а помоћ, која се том службом приноси ономе, који је чини, да је истина такође активна, али према оно-

ме, коме се чини, пасивна. И један и други начин помоћи потребан је, јер су оба *природна* потреба организма. Сад ћемо изаћи на мало теже поље умног васпитавања, поље теже, јер није чисто реално. Проблеме, које нас ту чекају, ишту да мало и на страну зађемо, да и на страну погледамо. Али се надамо да ће нас наклонити читалац радо пратити свуда, јер му сада већ обричемо да му трудно путовање не ће остати не награђено.

IX.

Снага је оно начело, које је у физичком свету, као што је сад, увек владало, и данас влада, и вавек ће владати. Рекосмо: „као што је сад“, јер се такав самом снагом није могао направити ни постати: снага сама до себи не може на видик изнети ништа, што би позитивног бића имало и увек себи равно било. Јер што се год зове снага, па ма била и апсолутна, не може опоме, што изврши, дати извештај, вековечан и пресудан правац. А да ипак то буде, мора се снази још штогод додати, што би, будући само себи правило, закон и законодавац, кадро било оној ствари, коју произведе, била она колика му драго, дати печат непроменљивости. То пак „нешто“ међу свим моћима у бескрајњем простору света може само *апсолутни разум* бити. Разум дакле — као откривење највеће мудрости, као излив у себи самој и из себе саме

постојеће воље — пружајући руку снази у савез довео је оно, што је створено, у колосек, из којег никад изаћи не може. По ту већ за свагда престаје разум мешати се у физички свет, као за накнаду што се један пут толико јако трудио. Сада већ снага прима неограничену владу у свему царству телеснога створа, постаје самодржавна.

С тога и свако дете у свету материје има свјетства, која су или сама снага или замена њена. Тако је лав јак, орао има — крила, псето — зубе и т. д.

Но поред свега тога што је физичком свету начело покрета снага, опет зато он представља образац савршености, најчистије невиности. Јер почем је овај део створења остао међу границама природе и природности, почем се држи у крилу првобитне наивности, то и никад не може ништа зло учинити. Истина, може по штогод зло постати у кругу његовог бића, али неваљао штогод не може никад; неваљао бити, та је прерогатива само оног суштаства, које је обдарено да разумно мисли, т. ј. човека. Али овај појав у неразумној природи, ком ваља да завидимо и по готову да га се стидимо, по несрећи или срећи има на себи љагу, која уништује све одушевљавајуће упечатљење, и чувство удивљења преобраћа у сажаљење, а то је оно: *мора*, које неизгладљивим цртама стоји написано на заставама свега, што је физичко. Сва величина природнога, она себи увек равна непроменитост, благородна верност своме суштаству, — то све, због чега често завидимо природи и распљујемо

се осећањем безмерне чежње, губи сву своју вредност, или боље рећи није ни имало никад вредности, јер *није дело сопственог избора*. Ту никад није било борбе с разумом, ту никад није радио чистећи огањ воље. Што је добро — морало је добро бити, зло не могаше уњ продрети.

С том свешћу не може нам жао бити што нисмо чедо природе. Напротив с радошћу, с небесним надањем обраћамо се — к разумноме свету, к човеку, који „никад не мора морати“.

Али је велико, и врло много значи, питање: да ли се човек може начинити независним од слепог нагона, који у природи влада? И како ће учинити, да савлада и својој моћи подчини по-тајне нагоне, који хоће да га подјарме? Ми ћемо покушати да одговоримо на ова питања.

Историја светска, у колико нам је позната, кад је добро промотримо, није ништа друго него у човеку непрестана борба природе с разумом. Како је човек изашао из руке стварајућег начела — о томе се може само нагађати, а таква нагађања немају никакве реалне вредности. Па на ту точку на послетку можемо и не обзирати се: у њој нема ништа, што би важно било за намере човечанства. Јер или је човек — као што Милер мисли — с пуним савршенством дошао на свет, и тада би ово савршенство било само имагинарно (уобразно), јер је постало без своје заслуге, па зато га ваља сматрати као дете, које се мртво родило; или се пак човек, кад је постао налазио у чистој природности, по томе стајао је на истом степену са свим осталим живим створењем, и на тај начин морао оно, што

је управо човечанско, истом задобити. У оба случаја требало је столећима труда: да се човек ослободи слепе силе.

Па тај се труд и види на сваком кораку, на сваком покрету човечанства. Управо није са свим основано што кажемо да у историји има периода, одсека, векова: јер као и све у природи, тако је и човечија радна снага само напред ишла; а где се год напред иде, ту нема тачке, с које би се нов период започињао. То би само онда могућно било, кад би се показали покрети у назад, али ово није мислити, а кад помислимо да такве назадне покрете виђамо, то је само доказ да смо душевно кратковиди, а краткога вида будући у стању смо видети само оно што је на близу, што је на површини. Они, који дубље проницавају, ти изабраници човечанства, велики мислитељи, који су кадри погледати иза застора, потврђују савршено што ми рекосмо.

А шта је основа, с које излази овај наш трудни посао, и који су ти бедеми, на које се у том послу ослањамо и као на праву заштиту ослонити можемо? *Разум и воља.*

Чувствени нагони мало налазе отпора или га и не налазе ни мало у детету и детињастом човеку јер они у толико више задобију у нама првенство и надмоћност, у колико разум реалним развитком мање дође до свести, па наравно и до моћи своје. С овог је гледишта Аристотел изводио првенство начела о рошству, јер почем су βάρβαροι неразумни, то их морају руководити друга, разумно развијена лица. Деца се управљају једино и само силом похлепе. Али дете напредује

даље, чује, види и научи гдешто, чим разум његов ојачава, дарови се мишљења и снага посматрања и испитивања развију, — па оно почиње *размишљати*. Срећно је ако до тога дође, јер ту наилази на нову, за разумно суштатство неоцењену моћ: *вољу*. И истом кад се дође до ове важне тачке у човечанском бићу, започиње оно, што је управо човечанско, започињу зраке што човека племенитом ватром оживљавају, — он почиње *хтети*, а отпре је, као и друга, под њим стојећа створења, само *морао*. Кад дакле Шилер каже: „воља нек сачињава карактер нашег рода,“ то је те речи могао разумети само у овом смислу.

Вољом дакле, која се емпиричком науком не може разјаснити и корен јој ваља тражити само у моралном делу нашег суштатства, човек је постављен у стање да чини што му се допада, а да остави што му се не допада, т. ј. да *избира*. Али ову слободу рада, која сачињава наравствени карактер човека, није тако ласно сачувати: ђуд, задовољство, пријатност, и како ти се још зову сва она безбројна осећања, што из материје истичу, исполинском силом испречују се на пут вршењу те слободе. Да би се дакле ови непријатељи наше наравствености, које пак никако не треба презирати, савладали и као што треба у границама држати могли, — за то су осим воље потребни и други фактори, који би као помоћне силе увек верно и постојано уз вољу стајале. У другом чланку показаћемо где ову помоћ тражити и како њу уредити ваља.

X.

У последњем чланку казали смо, да се вољи морају отворити и други спомоћни извори.

И доиста само су два пута, по којима можемо доћи к наравствености: 1.) или тим кад би се све, што је зло, истребило у моралном свету; или 2.) да снагу добре воље којим му драго начином укрепимо и неодољивом начинимо. Много узрока има, које не спада амо испитивати, због којих прво нити је могућно нити желети треба, па зато се пажња изображеног света мора окренути на ово друго. Сама природа људска дала је средства, којима се најлакше и најбрже може до тога доћи.

Дете, као што се родило, нема изражене и готове тежње ни к добру ни к злу. Срце, ум и разум представљају само клице, из којих се и може развити *свашта* и не може *ништа*: све стоји до онога, коме је предано да ове клице развија. Од једног истог детета може постати и Калигула и Марко Аврелије.

Морално-разумним васпитавањем мора се дакле одмах у почетку ићи за тим: да на срце и душу детињу колико је више могућно раде упечатљива добра а рђава колико је могућно мање. Разум, као такав, ваља с почетка оставити на страну: зањ доцније долази време. Лице дакле, које је најближе детету — а то је у обичном људском животу мајка — мора од постајућег човек удалити све, што је год оштро, гадно, неваљало, преко, укорно и гнусно. А почем се такве ствари ил' могу видети или чути, то их ни по што и никад не треба држати онде, где дете

има приступа, нити пред дететом о њима говорити, јер дете по нежном осећању свом и по природном нагону прима одмах што год види и чује. Овим начином дете и не знајући мало по мало, корак по корак, а што је најглавније — и са свим поуздано научи се ономе, што је у моралном погледу законито и потребно, имајући око себе, и видећи и слушајући само оно, што је пристојно и добро, навикне се на то све као на неку природну ствар, а најпосле постане му и сама природа. Тако се живот детињ стопа у једно с наравственошћу; моралност му постане потреба, јер је она једна иста с његовом природом, и ушла му је у сву душу његову.

Проведе ли дете у овој облагорођавајућој атмосфери првих 10 година свога живота, то се у срце његово улеже снага, која ће поставити бедем противу свега, што би било зло, а то ће пре или после на њ навалити. Наравно, ова сила није довољна, да сама одбије сваки удар ненаравствености. Јер у којој мери дете раста, у истој раста и његов нагон, који је опасно сатрети а управо и природи противно: јер нагони су нераздвојни делови природе. Ми немамо ићи да сатремо природу, него да је облагородимо, да је изведемо на пут онога, што је по наравствености лепо. Ми не ћемо да од свог детета направимо циника Диогена, него хоћемо да га сачувамо да њим не овладају рђави и штетни утицаји, а слободно да му је уживати све што је лепо и с моралом се слаже. Ваља нам се дакле постарати за средство, које би растућу силу нагона ублажило, нагонима одузело су-

ровост, њином току дало уредан правац, и тежње њине узаконило. Ту је време, где се ваља позвати и обратити на разум: *ваља нам разуму прописати правила*. Истина, правила су ова, као што се изражава, један учен Немац, „штаке човечијег рода“; али би боље било кад не бисмо требали таквих штака, него да стојимо на природним ногама. Још боље пак било би, кад бисмо сви били анђели, онда не бисмо имали много којешта горко искушавати, и сачували бисмо се од многих жалосних удараца судбине, онда бисмо само срећу и блаженство уживали; али смо људи, па се морамо покорити свему, што је човечанско. Што мора бити, то се не може забацити, али се може ублажити. Сад нам дакле ваља почети да душом радимо, најпре са сваком смотреношћу разум ширити и развијати, а за тим му означити пут, којим му ваља ићи. Посао овај није лак; он је двогубе природе: *унутрашњи* је и *спољашњи*. Први иште да се разум, без сваких споредних цели и странпутица, одгаји високо, да му се даје све већи унутрашњи садржај, а овај опет с њим сроди, да се тако храни, како ће бити снажан и представљати силу. Други опет има то у задатку, да разуму, који је већ постао ствар реална, покаже шта треба и шта не треба, да га упуту у корито непромените струје, да га приведе међу границе онога, што је *слободно* и што *није слободно*. Ако ћемо све ово у кратко да схватимо, то ће нам израз гласити: *Са слободом развитка разум мора познавати и дужности ограничења*.

Васпитамо ли човека, који по самој природи својој одбаца и презире све, што год у моралном погледу није лепо; који разумом својим, знајући какве су му дужности, не да да му наго-ни подивљаче и разуздају се, или барем не да да га надвладају: таковом је човеку ласно изаћи као победитељ, кад се оно, што је *пријатно*, су-кوبي с оним, што је *добро*. Јер ту се подиже сила, коју је тешко савладати: *врлина што мора тако да буде*. И истом таква врлина, која се не управља ни по каквим рачунима, нити прави ка-кове ефекте, него је врлина за то *што је*, — таква врлина права је небесна ћерка, скупоцени драги камен, који човека краси.

Њад нам дакле воља има уза се ову верну пријатељицу — врлину, која нас ни кад не оста-вља, а вештином се може учинити да нам пре-ђе у природу, — кад врлина вољу потпомаже, онда смо сигурни, да ће воља увек *штети*, а ни-кад не *морати*.

XI.

Оним, што у прошастом листу казасмо, изи-шли смо на пут, где учинити можемо да нам во-ља буде наравствена а у једно и разумна.

То нам ваља тврдо имати пред очима, јер ту је средство, којим се достојанство човечије мо-же одржати потпуно. Јер у људском друштву ништа не поткопава тако моћ морала, као кад се у човеку не поштује оно, што је величан-ствено. Данашње васпитање, које истина буди и отхрањује у детету осећање за оно, што је

лепо и естетично, а осећање за оно, што је добро, не стара се никако да негује, — такво данашње васпитање производи зла, која, ако им се крепко не стане на пут, могу и морају напредовању истините цивилизације задати најсмртоноснији ударац. Ко и. пр. може гледати шта ради „jeunesse dorée“ по западној Европи, а да не поцрвени и не згрози се? Кога не ће бригом и ужасом испунити необуздана слобода госпођа названих „dames de noblesse“, које се отпадише од свега што је наравствено, морално? А ово позорје, против ког се распаљује чисто осећање, може бити да би се могло избећи, да се унутрашњи наравствени свет човека није навалице оставио да пропадне. Богу хвала — код нас није до тога дошло, а да и у напредак не дође, о томе се ваља старати. Човек, као створење независно од следе природе, мора се довести да осећа своју вредност. А осећам ли један пут у вољи својој моју моћ, то и никад не ћу се осетити подставнут да од самостално радећег човека постанем слепо оруђе одношаја, да се понизим да будем роб својих склоности. Јер у част човечанству мора се признати, да одвећ ретко има који човек, који би што зло и неваљало радио зато што је зло и неваљало; — а кад учини штогод, што је зло и неваљало, то је понајвише за љубав користи и уживања каквог, или за љубав другог чега, што гове нашој чувствености. Кад пак чувствене пријатности узмемо да их оцени разумно-морална воља, и радимо да се ова воља изобрази, онда тим постизавамо две очевидно врло важне цели; смањујемо зло

а снажимо свест унутрашњег моралног достојанства.

А да се ова цел постигне, у толико је више потребно, јер то може од неоцењене силе бити за друго поље нашега моралног бића, на име за *љубав к истини*.

А каква је ту тајна, што међу људма све мање има вере и поверења, све мање природне верности, у колико цивилизација више напредује и душевна се образованост шири? Она грдна маса хартије што се потроши при различитим радњама, и оне многе руке, које око тога раде, — да ли је то због тога, да би се фабрикама и писарима прибавило посла и занимања? Кључ од овога жалосног појава у три је несрећне речи: *нема љубави к истини*. За ово би неправедно било кривити саму цивилизацију, него је погрешка како се цивилизација шири и ужива.

Основу и приуговорну школу за одрицање истине, т. ј. за *лажљивост*, представља *неискреност*. Деца, као што су сама природа, имају склоност к простоти (а то се врло често узима да је безазленост), идеал онога, што је наивно, оличује се у деци, постане са свим њихово. И ова непоремећена хармонија између унутрашњег и спољашњег света управо је то, што ми често и не знајући за што — љубимо и поштујемо у деци, што најславнијем дипломату, највештијем играчу на великој дасци шаха, коју зовемо политика, по који пут измами горак осмејак, кад ову узвишену наивност у детета сравни са собом, који је изгубио скок у природи, па с тога и не може да се држи: јер што је шта већма измајсто-

рисано, тим је слабије. Па сад место да васпитање снажи ову наивност у детету, показујући му шта је највише у човека, човечанско достојанство, — достојанство, које основу своју има у природности, које осветљава морално-разумну вољу и испуњава је свешћу, — у место свега тога, велим, васпитање започиње тиме, да наивност у детету уништи, у корену је сатре. Егоистична, сукобима спољашњег света отупљена, све само на церимоније и формалности гледајућа учитељка, или вихром друштвеног живота заузети, у срцу и души отврдли учитељ, или најпосле и сама мајка, којој је више стало до лепог тона него до благодарности, која се — вавек чезнећи да се покаже да је од света — одучила своје првобитне природе, њу са свим заборавила, — ови не природни, но тако направљени, измајсторисани карактери добијају у руке цвет невиности, нежну ружицу природе. По нагону самом осећајући да му се унутрашње биће почиње потресати, да нечиста рука хоће да удужи светињу његове природе, стане се дете борити, противи се, отима се. Сад га називамо: самовољником, тврдоглавцем, ђудљивцем, и узмемо га бити. На послетку дете нема куд, но мора да се покори. Али оно то учини тек само спољашње, јер у унутрашњости је још једнако наивно, природно, слободно, — и ту смо дошли на опасан час у детињем животу: почињемо с *притварањем*. Дете се ухвати један пут, изненади својим ментором, обузме га страх, почиње одрицати, — већ *није искрено*. Ова неискреност после му постане обичај, а време ту неискре-

ност у младом чељадету све више развија, с временом му она напредује даље, и код зрелог човека дође до страшне висине: до *лажљивости*.

Овим начином упропашћава се све што је по природи добро и наивно; овим начином људи, ма да су изобразени, постају све гори. Али, као што видесмо, узрок није у изобразењу, него у онима, који изображавају.

Кад бисмо се пак у најважнијем послу, у васпитавању, оставили овога фалишног, на жалост већ у обичај прешавшег правца, па пошли путем, који би дете мало по мало извео из света индивидуалности, у који је пало, а увео га у опште царство идеја, а скупа у њему не само штедео но и брижљиво неговао оно што му је природно, тим бисмо хиљадуглавој хидри, која данашње друштво хоће да прождре, а која се зове лаж и лажљивост, смртан ударац задали, брзо је и са свим сатрли. С искреношћу повратила би се у наш приватни и јавни живот истина, с истином света свест човечанског достојанства, а с овом и сва она својства, која су само у оних створења, која су разумом, душом и срцем обдарена.

Оволико у опште о начелима добра и изворима злога. У идућим чланцима погледаћемо на сам морално-наравствени живот српског народа; узећемо га онако какав је управо, па у једно гледати и где му помоћ, где га поправити ваља. Како смо теорички разложили мисли о моралном васпитавању, то ће нам ласно бити практику с њима сравнити, и те мисли пренети у практику.

XII.

Сад ћемо да погледамо на морално-наравствен-ни круг српског народа, те да покажемо понеке знатне нескладности, које се у њему налазе. Ја знам да ту човек треба себе да савлада, јер није сваком у природи да призна своје погрешке, — то је нешто непријатно. Али две ствари ваља нам пред очима имати: 1) да ове мане нису природне Србину, нити долазе од онога какав је он, него су дошле од околности, па које ћемо се доцније вратити; а 2) који не може или не ће да погледа у огледало својих погрешака, тај није кадар ни поправити се. Сваки је напредак у неколико скопчан с негацијом онога што је било: хоћемо ли да кажемо да смо непогрешљиви, да се клањамо својој изврсно-сти, то се онда напред већ морамо одрећи и-сторијског значења и у опште будућности, све-му томе на свагда казати с Богом. Што бисмо у таквом случају још имали очекивати, било би највише — да служимо туђим целима, да се подчинимо туђој власти, па наравно да постане-мо робови људски. Јер запитајте историју за што је поглавито пало папство, па ће вам од-говорити да је пало због тога, што је узело начело: да ватикан представља савршенство, па зато да му не треба напредовати. Јест, пођите и даље па испитајте за што су Јевреји пропали, за што су се расули по свему свету, и за што већ две хиљаде година служе свим народима на свету као робови, па ћете узрок томе наћи у несрећном лудилу овог народа, да му се као „и-забранику божијем“ не треба изложити никаквим

обичним законима напретка. Нека вас, Србе, Бог сачува од оваке несрећне високоумности! Ви великој и славној будућности идете на сусрет, а док као радеће личности не изађете на позориште народног живота треба сами себе да испитате, треба беспристрасно и неустрашљиво, као што се пристоји јуначком племену, да прочистите сами себе, да уништите што је зло, па тим начином да оно, што је добро, може боље успевати, јаче се развијати и напредовати. Ко вам дакле иде на руку да видите своје погрешке, тај вам је пријатељ, а не онај, који вас меденим речима хоће да успава а тим за велике цели учини неспособнима.

Оволико мислимо да нам је ваљало најпре казати па да приступимо к ствари.

Како се служимо елементима, из којих се да је извести крепка морална свест? Руку на срце па признајмо: врло рђаво. Као што живемо, први развитак детета припада мајци — а како ова посматра свет идеала? Морамо на име помислити да како год што прави морал мало шта има заједничко с идејом, кад је обоје развијено крепко, тако исто опет зависи једно од другог, кад је обоје још у повоју детињства. Идеја прво и прво налази своју храну баш онде, одакле истиче оно што је наравствено: *у осећању лепога*. Што је лепо, то само собом одриче оно што је гадно, — а сваки је порок гадан, — и прво уздиже душу, а за тим мало по мало мисли доведе у ведрини и све разведравајући свет идеала.

Наравно најпре као нека неопредељена чежња постаје у нама захтевање, да оно, што је у ствари, направимо нешто више савршено, а за тим то захтевање све јасније и постојаније напредује, а најпосле буде и главна побуда у свему нашем делању. Ово осећање за оно, што је лепо, од куд да се улије у нашу децу? На жалост наше мајке — у далеко већем броју — исто тако не могу да виде оно, што је у наравствено ти лепо, као што слепац не може да види небесну светлост. Како су се оне васпитале, то њихово васпитање (као што ћемо у своје време показати) ни у души ни у срцу није им могло ништа изградити. Учитељним и не дирнуше у ова два извора човечанске величине, и не обзираше се на њих; а почем сваки дар — ако се не развија — може се сматрати као да га и нема, то му је одузет и сваки утицај на живот. На пријемљиву душу детињу учине се упечатљења, која му остају скоро кроз цео живот, замуће огледало чисте наравствености, а својим подмуклим отровом мало по мало, али поуздано отрују му цео живот.

А какав је први глас, који удара о нежне жице у детињој души? Глас опорности, одвратности, и поступака, који су у борби са сваком пристојношћу. Треба ли да читаоца подсећам на све оне речи, којима нам је обични говор исквићен, и које странцу, ма се и не клањао благим обичајима, терају на лице руменило стида? Пада ли оцу на ум, да неотесаном шалом, која при чаши вина још може поднети, поштеди уши и душу детињу? Је л' мајка свесна да то не дов-

вољава, и хоће ли да не дозвољава? Може ли она те речи да истисне из домаћег круга, кад није у стању увидети колико су штодљиве? Па и како би то учинила? Није ли и њено детињство, нису ли и њене године младости прошле под оваким упечатљењима, у овакој морално окуженој атмосфери? Нису ли први гласи, које је могла разумети, били пуни оваке безграничне непристојности? Нису ли прве речи, које у детињој души нађоше одзива, биле управо руга сваком нежном осећању, свакој уредној пристојности? Врлома је жалосно кад морамо себи да кажемо, да су баш наши домаћи обичаји криви, што видимо да су нам узи најсветијих свеза тако јако олабавили. Једно нам ваља помислити, да душа детиња, као што од свољашњег света све прима грамзљиво, тако и на свагда задржава све у својим најтајнијим угловима.

К овоме још долази и та несрећа, што поред тога, што се родитељи не обзиру на нежно осећање у деце, још и најнемилије домаће распре, најнепријатније свађе међу родитељима увек чују и виде деца. Разговори и дела, која никад не би требало да изађу на видело, воде се и раде пред децом. Тим начином деца се још врло рано познају с тајнама и пословима, које при другим околностима или никад не би ни познали били или би их познали са свим позно. Не ћемо даље да представљамо ову ствар, да јој боја не би врло јако у очи падала.

Овим начином — а све говоримо из свог сопственог, верног, беспристрасног посматрања — пробуђујемо ако и нехотице страсти и похоте,

које — почем у неразвијеном а у неколико и занемареном разуму немају претеге — дођу до силе и снаге са свим убитачне и необуздане. Најчеститија воља, која би се може бити доцније и појавила, није у стању да разуздану већ један пут природу поврати у границе, којих јој се ваља држати, много мање пак да над њом буде господар. Злочесто семе приноси плода све више и више, плодови се шире све даље и даље, и тако у сваком погледу грозе да ће се по друштву нашем, које се у варошима представља, све даље повлачити, све обузети и на послетку прождрти.

На како изгледа такав друштвени одношај у погледу најсветијих људских права, у погледу права државне самосталности и народне слободе? На ово питање одговорићемо у другом чланку.

XIII.

Држава — ма какав јој био начин владе — зграда је само своја и само за своје цели, или барем треба така да је. Ту се ни мало у призрење не узима због чега је држава постала, нека је то ради личне и стварне сигурности или ради свестранога усавршавања, — *душа државе, која већ постоји, ствар је, која ни од чега не зависи.* Друштво, које државу сачињава, пуновласна је, у себи затворена и за себе постојећа индивидуалност, и по томе своју средсреду и потпору има сама у себи.

Кад примимо ову идеју државе, онда истом „државни организам“, који ће много да каже а мало се разумева, добија своје право велико значење. Ми смо већ имали прилику напоменути, да организација садржи сама у себи извор свог постојања: *што пак постоји по својој сопственој сили и снази, то безусловно има и права да постоји.*

Али ту само од себе долази, да држава, као што је и у организму природе, снагу своју добија из скупне снаге појединих чланова својих. Нико пак разуман не ће доказивати, да ово врело државне снаге ваља тражити само у физичкој природи државних грађана; много више свак ће признати, да жилу живота сваком друштвеном сједињењу представља морална висина. Наравно, у последњој потенцији моћ представља интелигенција; али ова, ако ће да се покаже ефективна, т. ј. у часу дела, мора се са своје стране увек ослањати на морал. Римљани су за време Августа и Тиберија за цело у цивилизацији далеко напреднији били него у веку Граха и Сципиона; али наравствена величина страшно им је у назадак отишла била, и то им је најпре донело Нероне а после и коначну пропаст. Права култура мора хранити и снажити једном мером и душу и срце; чини ли то само с једним, т. ј. храни ли и снажи само душу, а срце оставља, онда је једнострана, а што је год једнострано, све је убитачно

Праведно се дакле може рећи, да је моралност основа свакој држави.

Али сфера је морала веома широка и разли-

чита: јер колико је год у животу одношаја и прилика, толико мора бити и начина наравствености. Упитамо ли боји је начин морала за државни живот најважнији, најнеопходнији? Одговор нам може двоје казати: сагласност међу теоријом и практиком, т. ј. *постојанство*, и хармонија између онога, шта мислимо, и онога, шта радимо, т. ј. *искреност*.

Што се ових врлина тиче, није могућно одрицати, да би желети требало, да се оне укрепе у карактеру српског народа. Од Косовске пропасти што је год сналазило народ српски, све је само приносило томе да се поткопа и разори ова најважнија потпора сваке државе. Мухамеданизам са својим начелима гледао је у свету само два елемента: правовернога, који у славу божију ваља којим му драго средствима да распростире веру пророкову; и иноверне, који су корану противни. Човечанство је дакле поцепано и на два непријатељска стана раздвојено. По несрећи догоди се те једни посташе господари а други слуге. Ту дакле није било рачунати ни на какву државну толеранцију, много мање пак на државну једнакост. То би корану било противно, па ко не ће да је Мусломанин, тај губи сва државна, а у опште и људска права. Тако се на једној страни направило господарство а на другој ропство. То стање је било природна последица посматрања победиочевих, јер у победиоца човечија се вредност мерила по правцу религиозном, а не по душевној, чисто човечанској способности. При оваким околностима подјармљени, која жељаше уједно са-

чувати и веру својих отаца, пао је у вечиту борбу; с поља, чезнећи да себе одржи, попуштао је сили. није се противио; у мислима пак својим, до којих сила не могоше допрети, остао је себи веран, и њих се по свом осведочењу у толико тврђе држао. А ова дволичност у раје мораде се мало по мало, кад су време и европска цивилизација сломили исламу мишицу и оборили његову материјалну моћ, још већма раширити и подићи; јер кад верни не могу више да се богате благом других народа, већ морају сами својим трудом да себи благостање прибаве, а не ће да се труду излажу: онда им за опстанак њихов остајаше још само један извор — имућност несрећне раје. А почем се раја нит усуђиваше нит усуђивати могоше да се јавно супротиви, то се противљаше у потаји: издавала се како спољашњим изгледима тако и речима да нема ништа, да је убога сиротиња. Другога пута и не беше да би се човек могао спасти, него притварати се, сакривати, затајивати. Временом ова дволичност, која је постала по невољи и из несрећних околности, ухвати све више корена, док најпосле не изађе као да је и у самој природи.

Овим начином у српском се карактеру све дубље укопаваше неискреност, јер смо једно мислили а друго радили, и непостојанство, јер смо час били оваки а час онаки, пред непријатељем показивасмо се на један начин, а како нам испред очију оде онај, кога се бојимо, постајасмо са свим другчији. Али што је у једно време нужно и природно, у друго је неумесно и шткодљиво.

Божијом помоћи и храброшћу народном српско име опет васкрсну у историји. Србин доби свој положај међу европским народима, положај, који се утврдити и укрепити може само неослабљеном и непоцепаном снагом народном. Ово пак унутрашње утврђење ничим се тако успешно не може постићи као озбиљношћу воље и дела. Али ова воља мора бити постојана, тврда, увек једним опредељеним правцем корачајућа. А шта нам може помоћи да такву вољу добијемо и ње се тврдо држимо? Ништа друго него постојанство и искреност: једно нам даје основу а друго гаранцију за трајашност. И доиста, довољно је да погледамо у најближу прошлост наше државе, па да се уверимо, да су сви потреси и немили појави за ову четвртину века произашли из нашег непостојанства и из наше неискрености. Јест, и најновијем догађају, који осуђује сав свет, изузевши непријатеље српског имена и његове величине, где иначе ваља тражити извор до у овој мани нашег карактера? *Докле смо год непостојани у ономе, што хоћемо, неискрени у својим мислима и осећањима, дотле сваки непријатељ наш може беснети по нашој утроби, ровити по нашој светињи, може нам сатрти живац живота.* Ово, јуначки народе српски, не треба никад да заборавиш! —

XIV.

Из свега онога, што смо у досадашњим чланцима казали, види се јасно, где је нашем друштву што се морала тиче слаба страна и где се

оно ранити може. Што је ту зло, само смо тек у кратко и летимице нацртали; али и ово мало доста је, да нам покаже како стојимо с јавном и домаћом наравственошћу. Не може нас нико осудити да смо злуради, да све само црним очима гледамо : много пре далеко смо испод истине, него да бисмо претерали били.

А да из овог стања изађемо, двоје нам је потребно: 1) да увидимо своје погрешке, и 2) да имамо воље те погрешке поправити, мало по мало истребити.

Основа српског карактера, који је мало само поколебан а није искварен, јемчи нам да ће се погрешке увидети. Природа или судбина сваком је народу пришила по нешто, што боља увиђавност треба васпитањем да уклони. Ко то не чини, тај, поред све цивилизације и просвете, не може доћи до двогубе цели, коју има човечанство: до тога т. ј., да свој унутрашњи свет ослободи испод следе силе нагона, а спољашњи испод самовоље појединих. Живи нам пример о томе даје народ француски. Тај народ пати од кроничког зла: лакоумности, — од зла, о које су се разбили силни догађаји из последњих десетина прошастога, и оне од 1830 и 1848 године овога века. Залуду беше што се год трудеше бољи и увиђавнији људи, узалуд се пролише сви потоци крви, и узалуд ће бити све једнако, докле се год приватно удовољство претпоставља општој ствари.

Код нас само о томе може бити речи: којим путем да се најлакше опростимо ове погрешке?

Средства су за ово врло лака: ваља нам младежи нашој дати морално васпитање. Ово ће једино свему помоћи.

Но сад се може упитати : ко треба ово морално васпитање да даје ? На ово питање још је Питагора одговорио, рекавши: „прави васпитатељи су — родитељи“. Родитељи, а на име мајка природом је овлашћена, а друштвеним целима, којима остварити се и она ваља да помаже, обвезана је будуће нараштаје изобразити да су добродетељни чланови породице, и корисни грађани државни. Родитељи, који су с децом својом везани најјачим, нераскидним узима љубави, најпречи су за то: јер шта не може љубав учинити ? Љубав је јача него сва средства вештине; што њој изађе за руком, то неће изаћи ни којој сили на свету. До тога само стоји, да љубав иде правим путем. Овом чаробном силом морају родитељи најпре очистити у деци прирођене нагоне, сурове облагородити, рђаве уништити. Нежна љубав мора прогнати свако насилно средство, јер овим се понајвише истера оно, што је са свим противно ономе, што се постићи мисли. Тако н. пр. никад не треба ићи да сломимо вољу детињу, него вољу у њему треба извести на пут онога, што је лепо, добро, племенито. Према детету не треба никад заузети супротан положај, никад му се не треба противити; све ваља тако удесити, да дете остане слободно, самостално, и по томе да се покорава само утицају родитељском. Усадимо н. пр. у душу детињу љубав к истини, па ће оно онда само од себе презирати лаж и превару.

Али више још стоји до тога, да се уклони све, што би сумњиву сенку могло бацити на родитеље. Тако н. пр. често бива код нашег народа, да су деца ту кад о славама и другим празницима примамо и дочекујемо госте и с њима се пријатељски разговарамо, а после кад отиду, чују деца где их на иста уста, из којих пуштамо слатке речи, одговарамо и претресамо. То је зло, и отуда бивају најжалосније ствари. Тим се дете научи једно мислити а друго говорити, демон лажљивости увуче се у његову душу, па тако се оно — а то је најстрашније — навикне бити лажа. Такова лица прождиру веру и верност, у колико је још има у друштву, јер с њима ретко когод може искрен бити. То је једно. А друго дете се таквим примерима гони да је непостојано: час чује овако час онако, сад ово сад оно, па и само ради тако, прво у стварима невиним, а после у све важнијима, па најпосле и у животу, и у свом сопственом занимању. Такви људи зову се плеткаши, а од њих свак, који љуби истину, бежи као од куге. Историја свију народа, на име пак историја српска из најновијег времена, учи нас, да сва несрећа и у држави и у породици произлази од плетака. То је нечист извор, који једнако тече, своје потоке све већма шири, док најпосле не потопи све: верност, истину, веру, патриотство.

Ствар је родитељског васпитања, да се овакни појави у напредак избегавају. Родитељско васпитање треба у намери да има, с једне стране да децу научи ономе, што је добро, а с друге да не да у њима понићи ничему што је зло

и рђаво. Родитељи не смеју никад заборавити, да ни једна црта њихова карактера, никакав посао у кући не може проћи, а да се не косне срца и душе детиње. С тога родитељи не треба да се служе речима нити у разговоре да се пуштају, који су у несагласности с оним, што захтева најстрожија наравственост. Са свим ваља да одбацимо неке изразе, којима обично изјављујемо своје негодовање о овоме или ономе. Ни помислити није могућно, какав су отров ти изрази за морал дечији. Тим убијамо и саму свест строге наравствености; фантазији остављамо најслободније поље, на силу скупљамо облаке по хоризонту наравствености, који најпосле постану тако пусти, да са свим помрче и угасе морални живот... Не могу ли пак родитељи да се отресу таквих израза, онда барем нека се не служе њима пред децом. Под речи „деца“ ми ту разумемо и одрасле, где такви изрази понајпре и најжешће распаљују ватру. На ову точку молимо наше оцеве породица да обраде сву своју пажњу; око тога не могу они никад доста довољно бдити, а ту је ипак највећи и најсветији интерес на коцки!

Надамо се да речи наше, које нам је казивала чиста љубав к народу, не ће бити глас у пустињи, него ће их народ пригрлити и на срце узети. Учине ли родитељи од своје стране и школа опет од своје — као што ћемо доцније видети — што треба да се морал распространи, онда ће отаџбина наша добити правих патриота, друштво добрих чланова, а породица добродетељних поглавара. Добродетељ треба да вла-

да у држави, добродетељ у општини, добродетељ у породици. Сваки напредак, ако ће да приноси благослова, мора се оснивати на добродетељи. Иначе ма се колико цивилизовали и изражавали, све је ништа, све само играчка.

Толико о наравственој сфери нашег живота; у идућим чланцима говорићемо о животу духовном, о његовом развиту и успевању.

XV.

Најновија знања из природне науке са свим преко су противна старој идеалистичној мисли о суштини духа. Стара школа, од Питагоре па до Јакобије, а и до самога Канта, сматрала је душевну моћ у човека као нешто трансцендентално, што ни извора ни услова својих нема у законима материје, а школа природословна, на које врху данас стоји славни ди-Боа-Рајмонд, каже да се основа свој моћи, која није апсолутно душевна, налази у материјално-органској системи, закони пак, по којима интелектуална снага јача, почивају у самој тој снази. Ово је експериментима у физиологији и новим искуствима на пољу психологије тако тврдо основано, и тако тврдо стоји, да без сваког премишљања можемо то узети за темељ своме даљем посматрању.

Дух дакле, почем зачетак свој има у нечему што је ограничено на простор и на време, кадар је напредовати, а напредак тај његов измерен је по времену и простору, и с временом и

простором скопчан. А почем економија природе свакој способности сама собом даје услове да се може остварити, то поменута душевна способност мора већ у себи самој носити и средства за напредовање.

До тога дакле стоји, да овај конац умемо ухватити, па да га можемо даље испредати.

Сад је питање прво: где ваља да почнемо радити? Одговор је: онде, где је сама природа започела, код првобитног стања душевне способности, т. ј. у првим годинама детињства.

Друго је питање: како да почнемо? Ту је одговор: онако исто као и природа, т. ј. полагано путем спољашњих утицаја и успешним унутрашњим снажењем.

Посмотримо изближе обе ове тачке.

Увек је и међу најбољим педагозима била препирка: кад треба вештина да се прихвати душевне снаге дечије? Једни мислише да то треба да се учини истом кад детету буде 9—10 година, јер кад би се сувише рано стао неговати дух, тим би морало ослабити тело; други опет држаше да је тим боље што се посао овај раније предузме, јер иначе би имали посла с духом, који је занемарен, па по томе и неудесан да се око њега ради. Ни једни ни други немају право што потврђују. Рани — јер *сувише рано* и не може бити — развитак душевне снаге, ако је правилан, т. ј. ако иде корак по корак, не може никако ослабити тело, — за ово имамо сведоштво у оба брата Хумболде Вилхелма и Александра: њих двојица, као што их зову *lumi-pa mundi*, почели су се душевно васпитавати

врло рано, па опет зато доживели су велику старост. Сувише позно васпитање требаће истина више труда, али опет зато не ће имати никаквих рђавих последица, — ту имамо сведочанство у човеку из нашег народа, у Вуку Стеф. Караџићу: он се душевно изражававати почео позно, па опет зато постао је отац српске књижевности и сјајна звезда на хоризонту европске знанствености. „Јест, али су то поједини случаји?“ можда ће ми когод рећи: никако, — и ја, који не бројим много десетина година, могао бих из сопственог искуства више стотина таквих примера показати, а и сваки читалац по свој прилици и сам ће се сетити таквих случајева.

Али ма да и одбацујемо ове мисли због основа њихових, не можемо ипак да оно васпитање не означимо да је најправилније, које се придружује природи. Најбоља је ту учитељка природа. А сваки зна, да природа започиње дух развијати од првих година живота. Наравно, овај је развитак тек само посредан, јер се односи само на првобитни извор духа, на *централну систему*; али без темеља нема зграде, а ко само темељ положи згради, има више заслуге него и онај који је доврши.

Шта дакле од родитеља, који полажу темељ васпитању, можемо захтевати, није и не може бити ништа друго, него да спреме и дотерају факторе, који ће се после у школи употребити. Доста ће — барем за наше време — бити, ако се у кући избегавају рђави утицаји, а добри пропуштају и примају. Ово се пак у пуној мери постижава оним, што смо казали и препоручили

у пређашњим чланцима, где говорисмо о нарав-
ствености. Сад ћемо се дакле обратити само к
школи.

Школа има да реши два велика задатка: 1) народ да обогати душевно-снажним, радљивим и енергичним људма; и 2) науци да прибави разумних, просвећених раденика и унапредитеља. Једно је дакле ограниченијег значења, јер се тиче напретка извесне народне личности; друго има посла са ствари, која је општег, универзалног интереса.

По томе круг есенцијалног рада у школи дели се на два поља: на васпитавање и на знање.

Ова ћемо два поља с читаоцима нашим да испитамо посебице и с оном брижљивошћу, која се изискује за овако важан предмет.

XVI.

Никад није човек сигуран, да му мисли, које су производ релативног разума, не ће отићи на странпутицу. Као што душевна моћ наша не може достићи до апсолутне висине, преко које већ ништа више нема, исто тако не можемо ни тражити да у суду свом не погрешимо. Ма како слободно избирали разговор, у који бисмо се пуштали, ма били најнеограниченији у саопштавању својих мисли, опет зато највише можемо постићи то, да извесна мисао или наука само у неколико буде истинита. С тога је што дух човечији у неко време сматра гдешто да је са свим добро и истинито, а доцније му се учини да је аномалија, заблуда. Да покажемо

пример из историје, навешћемо само како су гоњени бивали они, који су другу веру исповедали. Владаоци — као Филип II. — који заповедаше да се истребе сви, који не припадаху владајућој католичкој цркви, били ови Маври, Јевреји или Хугеноти, не треба никако да се назову „свирепи“, „фанатици“, „мрачњаци“. Овакова дела, која се у наше време чине да су неправедна, ваља нам сматрати по мишљењу, које се у оно време узимало као истинито о вери и религији. Ствари, које нам се чине да су бешчовечне и варварске, осуђивати треба с великом оградом и само у извесним границама, јер се ту морају у призрење узети тадашња посматрања.

Али ово важи не само о различитим временима већ и о различитим земљама у једно исто време. Мисао нека, која се о некој ствари узима да је општа или су је бар многи људи у једној земљи усвојили као истиниту и по томе пуноважну, може у другој, не мање цивилизованој земљи са свим друкчије се тумачити. Где ће ту бити истина? Ни у једној ни у другој земљи, т. ј. свака земља може у неколико имати право, ако и не са свим.

Овако — по нашем мишљењу — у погледу васпитања стоје најпросвештеније земље у Европи: Немачка и Енглеска.

Енглески најзнатнији педагози, као др. Тома Арнолд, у послу васпитавања излазе с гледишта, да школа нема толико распростирати и неговати знања, но много више и поглавито да јој ваља ићи за тим, да будућем народу — јер младеж је будући народ — улије и за свагда у њему

утврди срчаност, чврстоћу воље и јачину душе. Људи — то је тврдо начело у Енглеској и данас — не треба много да знају, али треба много да могу, знање не треба да иде у ширину, него нек иде у дубљину, боље је мање знати, а с тим малим бити са свим стопљен, сачињавати душу и тело, него обухватати много а само у спољашњим формама и површно. На кратко — Енглези хоће да имају тврдога карактера Енгле-зе, а не космополитске научењаке.

У Немачкој — ако и ћутећи, у самој прак-тици — сагласише се да младеж изобразе да служи наукама, да буде слуга идејама. Учи се за љубав учења, изображава се за љубав изо-бражења. Наука нема остати немачка, него све-тлошћу својом нека обузима цело човечанство. Немачки младић нема се научити да буде Не-мац, него учи — да је учен. Наука — по не-мачком мишљењу — није за то, да одржи и про-свети поједине народе, државе и земље, него да би се народи, државе и земље стопиле ује-дно, да би пале индивидуалне границе, и све и сва да у великој, узвишеној идеји, у цивилиза-цији, нађе точку сјајнога и вековечног сједиње-ња и помирења.

Посмотримо ли основ обадвома овим, између себе супротним мишљењима, то ћемо га изрази-ти моћи с ово неколико речи: *У Енглеској је ва-спитање средство, а индивидуја, наравно у последњој инстанцији народна, цел; у Немачкој — васпита-ње је цел, а индивидуја средство.*

Запитајмо сад: које је од ова два мишљења право? Одговорити ту не можемо никако друк-

чије, него: ни једно. То нам доказати не ће бити тешко.

Није потребе враћати се у времена где је било само људи, а не извесних разреда, народа. То би било трудно, а за нашу цел и залудно. Мимо то, да бисмо тамо дошли, недостаје нам практично-историјски правац; нагађати пак може проћи у метафизици, а овде није на свом месту. Дакле ћемо да посмотримо људе као што су, т. ј. одвојене особите народности. Двогуб задатак припада свакој народној личности: да суштину или управо особину свога бића сачува, и њу да доведе у сагласност са свима другим, изван ње стојећим скупним (колективним) индивидујалама. Оба ова задатка под једнако су важна, ни један не може само себи присвајати искључиву важност. Као што индивидуја (лице, личност), изгубивши своје особине, нећ није она, која је отпре била, него са свим некаква друга; исто тако ни индивидуја, кад би се затворила од свега спољашњег света, па остала одвојена за себе, не може одржати своју индивидуалност, а да не изгуби моменте своје јачине и трајашности. Извори душевнога живота не леже у нама самима, него и изван нас. Хинези су ради тога, да би се индивидуално одржали, зидом и законима искључили себе од осталог света. А шта тим постигоше? Немоћ и у глави и у удовима. Живот је у покретању, а мир и спокојство, чему води одвојеност од света, задовољство са самим собом, распадање је и смрт.

Да би се дакле одржало своје биће, ваља са-
 обраштавати с другима. Противност пак, која
 је у одвојености и у мешању са светом, ваља
 изравнати. А чиме? Знањем. Знање једино може
 сјединити супротности, почем их саставља да
 успевају и да од њих штогод произађе. А како
 ће гласити ово успевање да се речима изрази?
Овако: почем нас знање обавештава о нашој лич-
ности, ту нашу личност зерева и осветљава, то ску-
па и средство даје на руку, да ову личност осну-
јемо на истим темељним силама као и друге лич-
ности.

По овом дакле закључењу да ли је васпита-
 ње цел или средство? Наочиглед и једно и дру-
 го: и цел и средство. Овај му карактер постаје
 од самог његовог опредељења: да посредује и
 одвојеност и мешање, т. ј. да нас упути да оста-
 немо своји и да будемо као и други свет. А по-
 чем се не може рећи: да је мешање цел а одвоје-
 ност средство, или обратно, него и једно и дру-
 го је и цел и средство, то и знање је обоје.

XVII.

Кад бисмо по ономе, што у прошастом листу
 казасмо, хтели јасно да одределимо шта је шко-
 ла, то ово можемо у неколико речи изразити:
Школа треба да нас научи да познамо приро-
ду у човеку и изван човека, па да се те при-
роде, кад је овако познамо, држимо тврдо.

Дакле школа има посла с оним што треба
 да се зна и може.

Ми ћемо најпре на ово последње да погледамо. Прилика је да ће нам сваки признати, да изображеност, као таква, ма била у земљи којој Бог зна како на високом степену, ипак није кадра дати држави и народу људи у правом смислу речи. Неко може бити Бог зна како просвећен, па и научен, а при том ипак нит' истинит и искрен, нит' тврдога карактера, нит' веран, благодушан и племенит. Изображеност, почем није уједно и понимавањем, т. ј. кад не обузима човеку и срце и душу, мора истина раширити душевно гледиште, али не и морално: то истина при даним околностима може ал' увек не мора бити. Да би морална изображеност карактера ишла упоредо с изображеношћу душевном, за ово треба учитељи да сједињавају у себи обе те стихије. Је л' учитељ скупа и добродетељан човек, је л' човек од енергије, постојанства, тврдих основа, непроменитих начела, достојног и увек једнаког владања, човек од строге законитости и без сваке партајичности, — је л' учитељ такав, онда се добро постарало за моралност будућих грађана, главара породичних и синова отаџбине, онда земља може рећи: „наша снага живи, наша снага расте.“

Али нека нико не мисли, да је довољно добра начела изражавати само у проповедима, поукама и беседама, па изражавати их и с ватром, те да се изобрази нараштај пун карактера и племенит. Речи ретко кад чине оно што дела, а понајвише ишчезну као звуци без сваког, барем сталног одзива и одјека, а до тога управо

све стоји. Упитајмо историју, па ће нам о томе дати непоречне доказе. Појав хришћанства заиста је ствар величанствена, значења безмерног, и за свет и народе таквих последица, да се ни прорачунати не могу. А запитајмо како је хришћанство, поред свега тога, што је у почетку било слабо, толико гоњено, без заштите и изложено мучењима најдивљег варварства, ипак постајало све јаче и снажније, те данас стоји неодољиво? За што су људи за нову науку, макар да због ње губише сва државна, грађанска па и сама човечанска права, ипак крв своју проливали? Одговор је јасан: јер наука и дело, теорија и практика беху ствари једне исте, јер први Хришћани вероваше у добродетељ и бише добродетељни, јер су великодушне идеје одмах и у живот уводили; јер вероваше у оно, што је велико, добро, па и чинише то што је велико и добро. Дела пак не прођу никад да не израде штогод. Па сад ћемо да поважемо и противну страну у овој ствари. Пре реформације врлина у беседи, одушевљеност у говору била је заиста већа него за времена Диоклетијанова; католичке придикаонице биле су места најсјајније беседљивости, теологија је изобиловала благом најизоштренијег духа и јасног доказивања, па опет зато мораде се поцепати папина црква, опет зато милиони се скупише око др. Лутера и његовог пријатеља Меланхтона, који отпаше од папе. А за што? Јер добродетељ, наравственост, чистоћа, истина проповедаше се речима, али их проповедници не имаше у делу,

не показиваше их у животу. Противност између речи и дела беше све већа, све опаснија, и наравственост стајаше још само на устима. Мислише кад кажу: „слушајте шта говорим, а не гледајте шта радим“, да су тим све постигли, све учинили, а овамо тиме произведоше протестантизам, произведоше потоке крви у 30-годишњем рату, за тим пак и жалостан назадак.

Влада је дакле дужна при постављању учитеља — како у малим тако и у великим школама — не само обзирати се на позитивна знања, него и точно известити се какав је онај, који се за учитеља тражи. Свакидашњи живот човека огледало је његовог наравственог карактера, па по томе на тај живот треба гледати.

Кад земља добије за младеж своју оваке учитеље, при чему наравно не може бити без изузетка, онда јој је тек основана гаранција за величину и будућност њену. Ученици, који се увек с добрим опходе, доцније ће и сами бити добри људи. Учитељ свакидашњим обрасцем у животу свом, постојаним примером у делима својим може у млада срца усадити истину, племенитост, веру и верност, оданост к дужности и светињу закона као ствари без којих човек опстати не може, то све може у једно стопити па да вавек остане код њих. По овоме дакле у свему, што се год тиче и учитеља и ученика, ваља да влада законитост; тако учитељ нека се никад не да завести у противословља, нека никад не пропусти у прописано време бити у школи, нека се никад не занесе партајичношћу, ни-

18
68
86
152 2

кад нек ни у чему није неуредан и немарљив. Што год ученик чује од свог учитеља и што год види у њега, то све нека се међу собом слаже, нека је у хармонији. Тако ће се дете научити реду, научити да љуби истину и законитост, да је точно и постојано, и те ће га врливе пратити ојда целог живота.

Да смо ми у овом погледу још здраво у на-
затку, исто је тако истина, као што на жалост
друкчије до сада није могло ни бити. Ми народан
живот доводимо тако рећи тек од неколико дана,
а у оведане није нам увек сијало жарко сунце.
За изображеност се у нашој земљи, нарочито
ових последњих година, урадио много, упра-
во колико се могло.

У појединостима нит смо могли нит смели
губити општост испред очију. Али и не тражи-
мо да се одмах за младеж нашу прибави нов
учитељски персонал, који би имао сва побро-
јана својства. Народ треба полагано да напре-
дује, јер напредовати мора поуздано. „Qui va
riano, va sano“, каже италијанска пословица.
Само смо ради да би влада уважила наше ми-
сли, па мало по мало да их остварава. А да је
то задатак државе, то је признао још Вилхелм
Хумболд кад је рекао: „Држава мора произвести
енергију делања.“

Једно је што бисмо желели да влада одмах
учини, — а то је да женске школе по унутраш-
њости реформише. То је из многих узрока, које
не ћемо да наводимо, преко потребно. Пре свега
пак потребујемо прво *наравствене*, па онда *изо-*

бражене васпитатељке, — јер ако је наравственост у опште тројеугли камен друштву, то је женска наравственост услов, без кога никакво друштво не може опстати. *Leges sine moribus vanae sunt!*

XVIII.

У последњем чланку видели смо чим се младеж може васпитати да је тврдог карактера, благодушна, верна и искрена; напоменули смо, ако и само укратко (јер о целој ствари, која је врло опширна, говоримо само у опште), и којим се путем може доћи до овог васпитања, у ком је идентификовано и оно што се може и оно што се ради. Сад ћемо да приступимо к другом делу васпитања, т. ј. управо к ономе шта човек треба да зна.

Најпре пак нека нам је дозвољено штогод рећи о општем положају школе у држави и њеном одношају према цркви. То нам се чини да је у толико пре потребно, што баш у овој точки људи су не само код нас него и у иностранству различитих мисли. Тим пак здраво је тешко посмотрити васпитање, а и оно само мора ту да пати.

Ни један од философа и правослова, почевши од Аристотела па до Лока, Спинозе, Монтескија, Прудона, Ганса, Стала, није још признао да у држави може постојати још која власт, која би од ње била независна. Кад би се такво што признало, то би управо било противосло-

вље у ствари. Држава је ту да својом, на законима основаном влашћу заклања све и свакога, па кад хоће да врши то, што се од ње чека, мора моћ своју сјединити у себи, мора владати као општи господар. Држава је општи израз свију појединих, и по томе треба да представља општу потенцију. Истина, појединим екзистенцијама мора се дати слободније поље и учинити на руку да могу развијати своје особине; али све индивидује треба да су у једнаком одношају према скупном организму, не пак да их овај апсорбује па доведе у положај бесправне покорности. Оваке појме о држави исто тако треба одбацити с гледишта слободне природе људске, као што су и у пракци за саму државу од погибли. Начело свемоћности државне за љубав саме државе беше заступљено и остварено у старој Шпарти; Шпартанци постојаше само за то, да би постојала шпартанска држава, њина дужност беше служити држави телесно, душевно и морално, права им беху у томе, да се држава мора њима служити. У сваком дакле случају Шпартанци су и телом и душом припадали држави, и да се држава оснажи — као што је и данас код Кафера — најздравији људи и младићи могли су на извесно време узети себи најлепше и најздравије жене и девојке. Законити муж или жена морали су на то пристати, јер се радило за благо државе. Тим начином идеји државе жртвовала се наравственост, светиња брака, стидљивост и целомудреност, и чисти живот породични, — једном речи све, што је људско,

свемоћност је државна ногама газла. А да ли се држава користила штогод, што је овако уништила сваку индивидуалност, сваку личност? Никако: што поткопава друштвени морал, што руши лично достојанство, то прождире и државу, јер јој темеље подлокава и рони.

Али, ма да је убитачно сатирати индивидуалну вољу, ипак не мање је незгодно и кад се појединима остави сувише велико слободно поље. Сав онај жалосни појав, који зовемо „средњи век“, произашао је из оваке прекомерне личне слободе. Јер у основу узевши феудално се време може најбоље карактерисати овим речима: *за двоубим се ишло: све сјединити на једној точки, и опет свуда основати оваке поједине усамљене али ипак самосталне точке.* Краљ хћаше да над свима неограничено влада; грофови и барони хћаху да неограничено владају на својим властевствима; вазали вазала хћаху неограничено да владају на својим добрима; сваки манастир, сваки закупац хћаше неограничено да влада над онима, који му припадају, над људима својим. Тако је свак хтео да има неограничену слободу, да свуда своју индивидуалност подигне и оснује. Шта више — и западна је црква овом болешћу времена била заражена, и хтела је над свачим и над свима неограничено да господари. Узвишене речи: „Моје царство није од овога света“, папство је преокренуло у: „сав овај свет моје је царство.“ Али почем је све хтело само да влада, управо је све било савладано, све погажено и заробљено; краљеви стајаху боси на снегу у Кано-

си; грофови и барони не бејаху никад сигурни од силе јачега и сваки час могаху се направити убози просјаци и постати бегунци; подчињени вазали бејаху злостављани и цеђени вишим господарима; сељак бејаше непосредна ствар свог господара без воље и права. Тако све иђаше једно уз друго, и место индивидуалне слободе бејаше свуда само ропство.

Историја дакле, којој науку на жалост често процуштамо неуважену, показује нам каква се може направити лична слобода, а да и не пређе у општу необузданост; као и с друге стране докле се пружити могу границе државној моћи а да се не повреди индивидуалност. Врло се ласно државни интереси могу сложити и у сагласје довести с индивидуалном самосталношћу, а то бива, кад и држава и лице зависе од закона, који истеку из свеопштег разума или његове заступнице — већине. Ту престаје сваки сукоб између појединих и целости: јер над обојима влада једна иста сила и моћ. То бива код уставног начина владе.

Уставни начин владе, као што га и ми имамо, нит *пored* себе нит *над* собом може имати какве власти, јер почива на овеопштој вољи. Такова власт стајала би изван области права, јер је уставна држава не може ни подићи ни поставити.

Али нам природа човечија представља особит дуализам. Разум наш хоће све да испитује, све сам да посмотри; чувство пак неће да испитује ништа, него се само одаје, детињски и жељно поуздава. Разум налази јачине у ономе, што

сам изнађе; чувство се храни самим веровањем. Ово је друго — религија.

Религија се дакле оснива на природној потреби људској: да се човек повери вишој, благој и свеправедној сили. Човечија душа иште да отпочива на месту, које је узвишено над сваким мудричењем и сумњичењем разума, који све раствара и критички разлаже, — на месту, где само осећање влада а никад разум, и по томе где се душа разблажава и разведрава.

Почем пак ово првобитно осећање у човеку може у друштву постати извором многога добра, то је свет још за рана увидео да би добро било, да друштво узме да само руководи, унапређује и облагорођава ово осећање, да се оно само о томе ствара и надгледа. Овој мисли, која је у ствари са свим основана, има се приписати што су заведени свештеници као старатељи и што је постала црква као централна точка људима, који теже за религиозним уживањем.

Црква дакле и свештенство, у доследности узевши, за то су, да човек може задовољити своју природну тежњу да ужива узвишено религиозно осећање и да тим постане способан за више друштвене цели. При томе пак црква не треба да је само средство за цел, она је сама цел; али јој бићу не шкоди ништа, кад цели њене послуже ономе, што је на другој страни величанствено, човечно, што душу облагорођава.

Јасно је дакле, да црква, по правој природи

својој, не може тражити, да је самостална, чисто реална сила у држави, каква ова по реченоме треба да буде. Она је установа као и свака друга међу границама државним,^{*)} наравно с том разликом, што нема своја начела удешавати и мењати по начелима временим и просторним државне владе која кад на управу дође. „Њено царство није од овога света.“

А кад црква не може да представља у држави самосталну силу, то нема ни права да себи присваја и у круг своје радње узима штогод, што не истиче из њене суштине и у њеном кругу не налази се.

Није потребе даље доказивати, да о ономе, што државне цели унапређује, народну будућност спрема и обезбеђава, најживље друштвене интересе остварава и снажи, на кратко — да о *васпитавању* једино и само држава треба да се стара. Наравно, држава може одредити колико од прилике црква да се меша у овај посао, а то би се у начелу морало ограничити на науку религије, држави пак самој припада да решава, јер ствар је та, у целости узевши, ствар опстанка њезиног. Кад би држава своје васпитање — а младеж је очевидно будућа држава — оставила цркви, то би ово право морала дати сви-

^{*)} Из овога пак проистиче скупа, да слуге црквене могу тражити од државе плату као год и слуге државне, о чему се много којешта основано може навести, но ја ћу са на ту ствар вратити у особитим чланцима.

ма црквама, а свака од државе призната религиозна општина пуноправна је црква. Свака од ових црква удешаваће васпитање друкчије, следователно свака ће црква ићи за другим планом, па шта је онда? У друштву ће бити толико партаја колико је религиозних општина, и држава, која услове свог опстанка налази у строгом јединству међу различностима, распала би се у множину тежења, и државно јединство па тако и државна моћ уништила би се и са свим пропала под самим индивидуалним, партикуларним малим екзистенцијама. *)

Разумно је дакле и са свим праведно што се ниште, да васпитање — или иначе школа — потпада и са свим да потпадати мора под државну власт, под државну владу, јер и црква сама, ма да је по себи слободна и самостална, ипак стоји под основним законима државним.

Ако ћемо сад јасно да означимо како држава стоји према школи и какав је одношај школе према цркви, то морамо поставити ово: *држава има право да школом управља; а црква је дужна, да око васпитавања онолико ради, колико држава то захтева и за нужно налази.*

*) У Енглеској су то већ одавно увидели и влада и људи просвећени и разумни, па зато се тамо ниште, да влада узме народно васпитање у своје руке, а томе се наравно противи саревњиво тврдоглавство, које се упорно држи пре-теране самоуправе. Али већ се у овом смислу започело реформисати универзитете и ниже школе, па та ће реформа и извршена бити.

XIX.

Показавши шта управо вреди оно, што црква тако често али неосновано тражи, да се васпитање повери њеном старању, прелазимо на страну васпитавања, коју зовемо „знање“.

Није ни мало сумњати, да је знање управо извор врлини, добродетељи, правој побожности, узвишености, и току мисли, наравно узимајући да се прибавља по ваљаним начелима и добрим начином. Ово морасмо приметити, јер управо у томе како треба да иде знанствено васпитавање има много којешта што се не разуме, што је без смисла, а често се и навалице употребљава на зло. Ово је сувише важно, него да не бисмо то све мало точније посмотрили.

Присвојити себи културу, која нам је од старих остала, удесити оно, што су прошли нараштаји постигли на пољу знања, то је — на првом месту — задатак васпитања у опште. Наравно, овај се задатак не може на један пут решити, то се код нежне младежи, којој се душевна снага истом почиње развијати, не може ни захтевати; него све ваља удесити и поделити тако, да иде постепено, корак по корак, и тим начином задатак коначно да се реши. Учитељ треба брижљиво да се чува, да детету не говори ништа о оним стварима, ако ће бити и највећим и најоснованијим, о којима се само мислити даје а није их могућно видети ни осетити. Нежни ум дечији треба да се развија сам из себе, сваки педао, сваки корак на пољу знања

треба дете да објасни само себи из онога, што је прошло, треба да уме све само себи разјаснити и да сматра као нешто што се напред видело. Што је индивидуално, мора се предузимати мало по мало, а што је опште, то ваља развијати по природи, једно не треба да га потресе, а друго не треба да га изненади. Никад не смемо губити из вида, да нам у послу васпитавања младежи ваља ићи за двојак о ствари, т. ј. *да разоримо и срушимо уску индивидуалност, којом је дете обузето; а да подигнемо свет општости, где падају границе појединих екзистенција, и свест се стапа с многим и свим, т. ј. с идејама.* Није оно педагог, који не зна или не ће да зна за овај главни закон свега душевног васпитања.

Сад је питање: којим се путем може вршити овај главни закон? Одговарамо: путем посматрања, т. ј. објективности.

Сав свет, који је детету пред очима и пред разумом, представља све саме поједине екзистенције, тачке, које саме за себе постоје. Дете види звезду, види човека, тицу, кућу, реку, студенац — све само поједине ствари, које и помисли као такве. Даље: дете чита какву приповетку, какав догађај, заповест, правило — све јединице, које као такве и схвата. Дете је — као и све у природи — једнострано, живе — ако се смем тако изразити — увек само с *ове стране*, а што год бива с *ону страну*, то је све детету онострано, непознато, јер не може да појми. Дете није кадро да једну ствар сједини с многима и многе с једном, да их у сагласје

постави, у нужну свезу доведе, на кратко — недостаје му *сила комбинације*.

Ова природност у детету мора се узети за темељ, с којег ћемо предузети да цивилизацији задобијемо будућег фактора. Дете чита штогод, учитељ треба да настојава да дете то не прогута као чинију чорбе, него све треба да подели на поједине тачке, сваку тачку као неку целост да представи и као с таквом да поступа, али начином таквим, да детету и нехотице дође на ум да је та тачка у свези с оном која иде; а разјаснити и објаснити — то је задатак учитељев. Узмимо да дете чита из старе историје како су Ромул и Ремус били бачени на обалу реке Тибра; ту су на очиглед две ствари, које детету треба објаснити: т. ј. *како и за што се то учинило?* Учитељ узме прво да опише како је било, али то чини тако објективно, тако умешљино, живо и видљиво, а при томе с таким посве незнатним, случајним, а опет зато разумљивим побочним погледима, да дете прво и само од себе запита: *за што је то било?* Дете ће се овим начином довести да мисли и размишља, најпре о ономе, што му је близу, а после и о стварима удаљеним; унутрашње осећа се задовољно као да је радило самостално, као да то бива све само од његове воље, и у њему се роди нагон да иште да му се све више и више прича и објашњава. Учитељ тад не изгледа никакo као наслан завојеватељ, као хладан доктринер, као заповедајућ октровирац. Одношаји међу учитељем и учеником добијају мало по ма-

ло карактер искренности, поштовања, срдачне наклоњености и захвалне привржености. Предмете деца не само уче, него и увиђају, разумеју, познају. Учити и познавати — ту се склопљава у најтешњу свезу, сједињава за навек.

С тога је нужно: да се у почетку васпитавања колико је могућно мање изнесе ствари чисто духовне, а колико је могућно више чисто видљиве. Што је доиста у ствари, што се видети, прихватити може, то треба у програму за васпитавање да стоји *на првом месту.* У првим годинама не треба никад ништа за себе објашњавати деци, него увек као држећи се за ствари, као што се форма држи за материју. При томе о разним телесима треба увек тако говорити, да дете и само каже како изгледају.

Овакав начин васпитавања има то големо прејмућство, што је увек у послу с разумом, ретко с памећу, а никад с фантазијом.

Размотримо ли беспристрасно какав нам је данас начин васпитавања, то не можемо не исповедити, да тај начин једино и искључиво иде на то, да се оснажи памет. Дух се или ум детињ поред непрестаног учења на изуст готово ни у призрење не узима; духу мало само треба, ако ће то да провикне; што је много, то га угушује. Јер почем је духу првобитни извор у материји, то поред свега свог својства као дух мора ипак у почетку бити слаб и мален. Васпитању је остављено, да га мало по мало подигне, развије, и из себе сама рашири. Добро васпитање је душевно гимнастично вежбање, где се тако

рећи честица за честицом, жила за жиллом прави еластичном, замашном. Но ово се са свим поквари кад дете претоваримо стварима за памтење, јер због тога не може дух никако да узлеће ни да се шири, душевна се сила притисне и сгњечи, или по крајњој мери постане сакривено благо, које никад не излази на светлост дана.

У памет дакле у почетку не треба ништа да дирамо, или тек мало само; главна тежња треба да нам је управљена на живот душевни, — а то је задатак, који се, као што спомену смо, решити може само објективним начином васпитавања, и само овим.

Због тога ваља дете од самога почетка познати с природом ствари. Што год прима, нека тим уједно и увиди и позна ствар. А да то може бити, већ смо показали, а у другом чланку показаћемо и даље.

XX.

У прешастом чланку спомену смо, да дете ваља познати с природом ствари. А почем детињ разум није као нешто готово, него се од њега тек штогод направити мора, то нам у послувања изабрати пут, који и без логичких дедукција и реторске красноречивости изводи разум да и сам ствар увиди. Овај пак пут није никакав други, него тај: *да се души детињој изнесу ствари, као што су у природи.*

По овом дакле нашем мишљењу требало би још за рана да се дете посредством природне науке позна с природом. Наравно, не можемо ићи на то, да млади ум дечији оптеретимо системама природних наука, њиховим царствима и одељењима, њиховим основним начелима и вишом анализом: ово би исто тако било противно природи, као што је противно и цели; ми хоћемо само да дете одведемо на извор свега знања, на врело свега познавања, да га уведемо у исполинску зграду створења, те да може рећи: „ето ту и ту је индивидуално (особно) биће, свако има своја одличита својства, ово овака а оно онака.“ Хоризонт се дечијег разума шири само корак по корак, његова појмљивост увеличава се само постепено. Дете не треба на изуст да учи, но нека види; не треба му фантазију изазивати, но нека види; не треба да схвата само чистом душевном снагом, но нека види. Код све тако у самој ствари види, дете ће се на грудима реалности једнако васпитавати, а хранити здравом и крепком храном узвишене а уједно и прости истинитости. Сједињавати многе поједине екзистенције у фамилију, многе фамилије у већа скупна јединства — у класе, ове у царство, различита царства скопчавати у свет, светове у васиону, — то умно сабирање остаје ојачаном уму младићевом, одраслом човеку. Дете нека научи само да *све види у свачему а не свашта у свему.*

Знанствено васпитавање започети овако чистом објективношћу, природом, код нас истина тешко је, али те тешкоће нису такве, да се не

могу савладати. Зоологичке кабинете, хербариије, минералогичке збирке — то све немају наше гимназије. Шта више и учитеља имамо мало, који би се у овим сферама разумевали као што треба. Али народ не треба да нагли, не треба на врат на нос да граби у свом тежењу: народ не живи по годинама и десетинама година, него по столећима. Хоће ли увек само што је добро, и чини ли то што хоће колико може, онда је на правом путу напретка, и имаће лепу будућност. Учитеље, који су имена и позива свог достојни, прибавиће нам влада својим старањем и време; дужност владина — а из дана у дан посведочава нам влада да ту дужност разуме — у томе је, да ово време колико је могућно брже примагне. Што се тиче тога, што немамо природословних збирка, овај недостатак — барем у погледу прве младости — није велик, и даје се лако накнадити. Прво природа, која нас окружава, даје нам довољно предмета, које разуму и оку детињем показати можемо; богати и дражесни свет биља смеши се на нас мило и благо кроз већи део године; животиња свакојака врве око нас у обилности; на кратко — колико нам је потребно, то све имамо око себе. А за тим могу се књиге, у којима ће природа бити описана, написати кратко и тако да се лако појми и разуме све, особито кад се уз њих издаду и ликови јасни.*) У оваким књигама не сме бити

*) Оваку књигу наивисно сам влади нашој поднети на размотрење.

никакве педантичне сувопарности; оне морају бити таке као што је и природа, т. ј. ведре и бистре, живе, да душу разблажују и осећање подижу. Оне треба да представљају праву башту божију, где се најтешње између себе скопчава, највећма саглашава, и најзадовољније у једно стапља живот са знањем, радост с познавањем, срце с душом, достојанство с милицом. Овакова дела уче нас више него Бог зна каква усмена мудрост, него све апстрактне заповести и правила. И таква дела расађују у срцима дечијим праву побожност, а ове на жалост у данашње време нема толико у свету, с побожношћу пак и добродетељ, која код човека носи благотворног плода и цео му живот расветљава сунчаном светлошћу. Страх божији је поред свега знања знање највеће, то нам је у добре дане врутак блаженства и задовољства а у зле једина нада и једина котва, о коју ћемо се спасти од мрачног очајања, које све сатире и уништава. За то учимо све, али не заборавимо на почетак свега знања, на Бога. А ништа божију силу, мудрост, благост, доброту тако нам не показује, као најузвишеније његово дело — природа. Из сваке травчице, из сваког цветка, из сваког прашка говори нам његова свемогућност, његова мудрост, његова праведност, његова бескрајња љубав. Страх од свемогућега преобраћа се у поштовање свемудрога, чувство дивљења уступа место обожавању и топлој, искреној љубави. Јест, божанствену природу познавати, па бити малодушан, себичан, злочест и неверица, то по готову

није ни могућно. И зато дакле почнимо природом, и зато васпитатељка младежи нека је велика свештеница божанства — природа.

Али почем у круг знања спада и још друго штогод, то и ово по нашем мишљењу нека се предаје и учи начином објективним. Једино, што од тог правила изузимамо, јесте — учење језика. Но језике деца уче истом у доцнијим годинама, па зато и овај изузетак није одвећ озбиљан. Наравно, ни ту се не искључава могућност објективности: место франциске граматике може Француз учити. А колика је велика разлика кад се учи из књиге и практично, кад се учи из живих уста, из живог говора, — то свак зна. Али почем овако учити није могућно на сваком месту и сваки језик, као н. пр. латински и јелински, то ту мора опстати изузетак, ту се мора оставити да влада теоретичан метод, али и само ту, а нигде даље.

XXI.

Тако назване чисто реалне науке не ограничавају се управо на науку природословну; међу њих спада и математика са свима својим гранама и струкама. Наравно, наука ова, што се суштине тиче, не може се назвати баш са свим „реална“: јер у основу има посла с чистим конструкцијама мисли. И не излазећи из себе, може математичар цифрама направити читав свет; с једне претпоставе диже се к другој, од једне конјектуре иде к другој, и на послетку дође до

тога, да прорачуни колико је Венус далеко од Марса, млечни пут (кум од кума сено крао) од земље, и ако му какав смишљени случај дође у помоћ, то измери и за колико времена сунчана светлост стиже на земљу и како стиже. Али почем се различите математичне научне истине могу испитати стварима, па тим начином на послетку буду потврђене, то су доиста више реалне него идеалне. Није саветно мењати метод у математици, јер га, као што данас ствари стоје, ваља сматрати као антагонистичку моћ, која ми сао ослобођава из машинерије вековечнога наукуст учења и ствара јој поље да се развија. Доцније ће се и ова дисциплина морати променити, али истом доцније, далеко доцније.

Да се физика и кемије — ове две посестриме науке — дају и само објективно научити, о томе су се људи одавно већ свуда уверили; ми само у интересу правог васпитања можемо желети, да се те науке и у гимназијама и у полугимназијама предају иространије. Не треба заборавити, да је прва дужност домаћину да познаје оно што има и да зна какво му је то. Земља и атмосфера непосредно су места где човек живи, па с тога није могућно оправдати се кад не бисмо знали шта је око нас; то значи тумарати у кући по мраку. Али још и другог важног узрока има, за што држимо да нам ваља знати шта бива око нас, па ту се морамо мало позабавити.

Човек поред *моћи* да сам себе позна има и ту *слабост* да сам себе напусти. Ово противо-

словље између пркоса према силноме и покорности према мајушноме у толико је природно, што једно произлази из душе, која не зна ни за какве границе, а друго из срца, које се задовољава међу границама најмањим. Обим пак осетљивог срца у толико је шири, у колико је душа слабија. Чедо природе зна готово само за срце; што год види, све му импонује, све га савлађује, јер не може да добије јединства у *бићу* свом. Из тог узрока син природе онде, где душевно изобразен човек види само појаве, налази силе које раде само тално. Гром и грмљавина изобразеном је Европљанину појав, који зависи од неког независног узрока, а Индијанцу је сила, која представља самосталан рад. А почем овај природни човек све појаве сматра као сама суштаства, зато и има толико много божанства, т. ј. пантеиста је. Па и код нас сваки неизобразен мора пасти у ову заблуду; јер чим га гром, муња, бура застраше, те побуде да чини штогод изванобично (н. пр. да се моли Богу, које иначе у то доба не би чинио), то се, ма хиљаду пута био добар Хришћанин, клања појавима као неким силама. Наравно, ми ово чувство покривамо речју: „сујеверност“. Али на што да сами себе варамо? Зар сујеверност није пантеизам? Истина, велико је понижење за човека, али опет зато морамо признати да и данас има пантеизма. А да се чиста хришћанска вера ослободи своје смртне непријатељке, сујеверности, за ово треба да се што више распростране природословне науке, а нарочито да се физика и

хемија уче по школама као нужна стручна наука. Кад учинимо да можемо погледати у ону силу што у природи ради, кад познамо природни ток догађаја, кад се научимо разликовати узроке од онога, што кроз њих бива, кад нужност разлучимо од случајности, кад узумемо природу гледати на огледало закона, — кад то све учинимо, онда ће нестати и сујевежности, она ће се утопити у својој ништавости, и никад више не ће доћи до своје тиранске, и све, што је племенито, понижавајуће моћи. Физика, која законе ствари, и хемија, која њиву природу из мистацизма, из тајанствене мрачности изводи на светлост дана, понајпре дакле може растерати сујевежност, која се храни незнањем, и снагу своју налази у помрчини: она ће ишчезнути испред светлости знања, као што сенка ишчезава испред сунца, прах испред ветра.

Наравно, детету се не може теоретички у цифрама доказати како се преламају зраци или шта је просто шта ли сугубо сродство; то се не да, а није ни потребно. Али кад му се поједина факта објашњавају самим фактима, кад му кажемо: овај је угљен то исто што и дијамант; ова се магла састоји од водених капљица; овај топли ваздух иде горе у висину а хладни пада доле на земљу, јер погледај ону свећу што гори на прагу између две собе, од којих једна је угријана а друга није, кад свећу ту држиш доле, онда јој се пламен окрене к угријаној соби, а кад је дигнеш горе онда иде у неугријану собу; гледај како се онај прстен шири на овој топлоти; на кратко, кад

Факта објаснимо начином лаким, па мало по мало од једнога прелазимо на други, то му све већма отворамо врата природе, док и само не нађе велики пут па њим пође. Покажимо му прво малу зраку, за тим већу па све већу, и тако даље, те тако ће после у доцнијим годинама моћи посматрати сву светлост знања и познавања. Ма и не имао томе прилике, опет зато не ће бити слеп, не ће остати жртва луде сујеверности. А васпитатељима рода људског највећи је задатак, да искорењују сујеверност. Највише благо суштаство не ће да му се поковамо слепо и неразумно, него хоће да га љубимо љубављу свесном, из увиђања проистичућом; зато и каже: „познајте ме из дела мојих“. Учи познавати дела божија, — буди мудар и види, па љуби његово превише име! —

XXII.

Међу искуственим наукама најважнија је струка историја света. Она је важна из сугубог погледа: прво због тога што разлаже оно што се догађало, а друго због науке која се из тих догађаја црпи.

Што се тиче прагматике историје, т. ј. збивших се догађаја, ови сами по себи, разложени онако као што треба, за цело су најбољи да у младежи одгаје здраво грађанско чувство, крепко патриотско осећање. Историја, кад се предаје беспристрасно и истинито, сама собом даје бич, којим се казни неваљалство, недостојност,

опачина, и суровост. Погледајући на Ефијалта подилази нас и нехотице руменило стида због нечувеног злочинства према својој отаџбини; слушајући за Ивана грозног распали се у нама гњев презирања и вечитог осуђења. Неверност Валенштајнова испуњава нас гнушањем; саможива хладнокрвност Тилова на развалинама магденбуршким узмућује нас и љути. Исто тако као што Кодрус, Муције Сцевола, Арминије, Милош Обилић, Лицов, Минин, Пожарски, Карађорђе, Милош Обреновић буде у нама узвишено осећање, облагорођавају у очима нашим род човчански и храбре нас и ободравају да подражавамо великим карактерима.

Али не треба заборавити, да младеж, а особито нејака, нема моћи да расућује. Та моћ треба тек да јој се прибави историјом; слепац не може распознавати шта је лепо шта ли ружно, а дете није кадро определити границе између онога шта је добро и онога шта је рђаво. „Е па — рећи ће когод — нека границе ове определи учитељ.“ То би био врло лак посао, али и залудан и бескористан; јер за чим треба да иде добро васпитање управо је то, да се младеж доведе и оснажи да сама распознаје, да сама увиђа и разликује. Ствар је дакле у томе, да се детету тако представе догађаји, да их мало по мало само проникне својим разумом, да их схвати и присвоји, и — тако да кажемо — оличи. Томе има само један пут — пут *представљања у ликовима*; како и где овај метод да се употребљава, то ћемо одмах показати.

У историји света као год и у историји природе ваља разликовати два момента: појаве и узроке или — што је једно исто — факта и њихове законе. Талас на води фактична је екзистенција, а закон нам њен казује како ћемо познати подизање и падање таласа. Тежина је факт, а како је то у којој ствари, то нам објашњава закон овог факта. Сад дакле изучавамо природу, Узмемо поједина факта, узмемо, ако је могућно из саме природе, није ли то могућно, онда природу заменимо вештином, т. ј. искушавамо, правимо експерименте, подражавамо природи, прибављамо вештачке производе. Тако ботанику изучимо у биљу, минералологију у минералима, анатомију у природним организмима; а како изучавамо оптику, електрицитет, акустику? како хемију? Ту представљамо природу електричном батеријом, пупчастим и издубастим огледалом, камишом, анализом и синтезом, једном речи — правимо физикалне и хемичке експерименте. Истом кад разумемо факта, кад их посматрањем себи објаснимо, истом тада предузимамо да их разјаснимо законима, који онда приличе за многе појаве, и тако једним се разјасни много. Ту наочиглед ради само разум; а што се разуме, то се може и запамтити ласно. Емпиричким дакле фактима долазимо до закона општих.

Исто тако морамо поступати и у историји света. Ваља нам радити само разумом, и то прво код самих факта, т. ј. догађаја; а почем су ова факта оцет зато ствари апстрактне, то морамо гледати да их сакупимо на мален простор,

да их сведемо на индивидуално, ограничено биће. То се постизава, кад лице, с којим је факт или догађај скопчан, а у светској историји увек су догађаји скопчани с лицима, покажемо тако да се очима види, т. ј. кад их преобратимо у нацртан лик. Ваља нам дакле имати толико ликова колико је у историји главних лица. „Од куд — повикаће когод — да се набави толика огромна множина ликова, — за то би требао сав годишњи буџет државни“ Свакако, ликова мора бити много: али ти се не морају набавити за годину дана, него у течају више, у течају 20 и 30 година, а мимо то врло јевтино би стало кад би се дрворезима наштампали у школским књигама историјским. Али помишљамо ли каква је корист отуда? Корист је та тако велика, да се на први поглед у свој величини и плодности својој не може ни прегледати. Помислимо да таквим методом радимо управо на ум, побуђујемо га да размишља, место што сад само памет оптерећавамо а ум тек слабимо и мало по мало умртвљавамо. Младеж учи историју а управо и не зна шта је историја, прогута материјал као некакво јело које се не може да свари, а то место да јој ум оснажи са свим јој га ослаби. Људма, који само знају памтити, не помаже се држави ништа; њих она не може употребити као државнике, наученике и учитеље. Они су само живе машине, и само се као машине, а не као самостално мислећа лица могу употребити. А наше садашње васпитавање води само копијама, подражавању, умној сиротињи, те је као нека акси-

ома завладала у свету реч: „ни учени не знају ништа.“ Свет не зна како је дошао до оваког суда, али суди добро. Но ово „не знају ништа“ не би било могућно, кад бисмо се при васпитавању више обзирали на ум и разум него на памет. Од природе нико није незналица, или правије незналица је свако; вештином, развитком умних сила долази човек до знања, постаје интеллигентан, смислен, увиђаван, разбирајућ и размишљајућ, т. ј. mudar. Човек који се роди и одрасте у шуми, глуп је, т. ј. појми су му тако ограничени, да не распознаје ни оно што му је најближе, што је најпростије, најлакше. Па и човек, који само механички све посиса, не мање мора бити глуп, јер му се у расудну снагу, у интелектуалну његову моћ није ни дирнуло; то му је остало као што је и било: ембрион, само могућност истините екзистенције.

Стога је, ако хоћемо да представљамо државу интелегентну, неопходно потребно, да своју младеж више васпитавамо умно, васпитање да направимо умним вежбањем. А овој ће цели много помоћи ако се историја успредаје сликовима. Деца не ће ићи ни за каквим фантазима; него ће у Цезару видети Цезара; телесним ће га очима исто тако лепо видети, као што ће очима умним јасно распознати његова дела, фактима се дакле поучити. Прво нека им се појединце представи историја у свакој точки, као што се експерименти најпре чине за себе, па пошто ове поједине историје разумеју, онда је време да се та једна индивидуалност сједини с другом, за тим

две с трећом, а после три с четвртном, и тако даље, док младићу не пређе све у душу, док све не схвати као неку целост. Тада, и истом тада „изображени људи не ће бити незналице“, јер изображеност им је и разум и ум изобразила, подигла, очистила, а није многим изображавањем разум помрчала и угушила.

Али школско васпитање није довољно за човечију природу ни у опште за човечанске намере; ту се треба непрекидно изображавати и изван школе, у самом животу. О томе у другом чланку.

XXIII.

Човек по психологијској природи својој потребује увек умне хране: јер колико више упечатљења узимамо с поља, и у колико су та упечатљења племенитија, у толико нам је душевна радња плоднија, узвишенија.

Зато је погрешка велика против човечије природе, која никад не пролази без казне, кад когод, хотимице или нехотице, научивши нешто даље се у уму свом не развија. Тим се начином поставља граница умном изображењу, а ту граница никад није могућна. То би се и последицама одмах потврдило: јер такав човек из дана би у дан био несавршенија, све би у назадак ишао. У умном животу нема стајања као што га нема ни у животу природном: и овде и тамо стајање значи назадак.

Кад бисмо људе, који не спадају к науци, т. ј. далеко већу већину народа оставили изван школе без сваке умне хране, тим би наш државни живот допао врло незгодног стања: школом бисмо учинили корак напред, а доцније не радећи ништа корак назад. Ласно је прорачунати куда бисмо у таком случају отишли. У оваким околностима поред хероса у знању и наукама имали бисмо и такве који што-но реч не знају ни две у накрст, и у свему били бисмо налик на стари свет. По нашем мишљењу славну је Грчку понајвише то упропастило, што је поред Платона и Аристотела био и глупи Тебанац, сурови, ни каквом људском вештином недодирнути Шпартанац. Не висока, него свуд распростра и све обузимајућа изображеност јемство је дугоме народном животу.

Тежећи дакле да цивилизацију у земљи утврдимо, ваља нам се трудити и да је раширимо, да је направимо да буде општа, управо свеопшта. К томе пак, осим више других путова, воде ови као за нас најприличнији:

1) Наше се време од свију других, историјски познатих, одликује поглавито тим, што историју своју одмах проучава и од ње прави образац дела. То бива дневном штампом — појавом, који искључиво припада новијем времену. Новине су постале истом пре 3—400 година, а стари век, па готово и сав средњи није за њих знао, а ни могао није знати, јер не беше вештине штампарске. У овај мах још се не може као што треба проценити колико оне добра чине

општој просвети. За врло незнатну цену представљају нам најразличније стране садашњег живота: књижевност, вештина, трговина, политика, обичаји, техника, — то све огледа се у повременим списима најјасније, најточније, па ако смо ми данас описујући штогод из старине, или из којег времена у средњем веку, у неприлици што немамо извора, будући описатељ нашег времена код оволиких многих и разностручних новина не ће се жалити да му недостају извори. Овај извор дакле свега нашег цивилизаторског живота треба да читају сви у народу, а на име они, који су у школу ишли, па тако да живе и у сагласју остају с духом времена. Новине су дневна историја, и као такве морају бити поучљиве. И доиста видимо да данас изражање народно стоји верно у сразмеру према броју и распрострањењу новина: Америка, најизображенији народ наше епохе, има сарамерно највише новина; Шпанија, у слободној изражености најназаднији народ, сарамерно најмање; даље у Прусској са 17 милиона житеља има више него два пута онолико новина колико у Русији са житељством од 70 милиона душа; Турска с 26 милиона житеља има за 70 процента мање новина него Саксонска са житељством од 3 милиона људи. Ови податци говоре више него најсјајније речи. Ваља нам дакле као извор изражености препоручити читање новина; они, који овој цели могу словом и делом највише помоћи, уживаће лепу свест да су корачајући напред носили заставу изражања.

2) Други је пут — усмено поучавање. — Не може се можда ни помислити благотворнија моћ него што је усмено поучавање. Из књига можемо истина прибрати знања, али то не може никад имати реалне вредности, нити бити од тако трајашне и јаке силе, као жива реч. Па и та сарамерно недостаје у опште нашем времену. Још Менделзон се тужио да није најбоље с новим временом, да мали они напретци, који су у овом погледу од прошлог столећа амо учињени, нису такви, да се и данас још због тога не бисмо имали жалити. Нарочито у нашем народу са свим нема овога личног саопштавања, ма да то не би тешко ишло. Та у свакој окружној вароши имамо лекара и телеграфске чиновнике, који су сви довољно изображени, да би један пут преко недеље могли из разних струка науке читати по штогод народу. Тако н. пр. сваки би лекар могао представљати и народу разлагати ликове из царства природног и црте из историје; тако даље сваки телеграфски чиновник могао би штогод саопштавати из географије и о познавању земаља. Ма како да би мало било ово, што би се читало, опет зато, барем у почетку, значило би врло много и приносило би голема плода. А да и народ сам осећа ову потребу, о томе сам имао прилику сам се уверити. Разговаравши се пре некога времена с једним трговцем у унутрашњости, чуо сам га жалити се што немамо извора за свеопште изображавање. „Немамо — рече ми — књига, нити се гдегод на близу могу добити. Познавати земље, ја видим да је врло нужно, али не знам где бих о томе и

књигу наћи могао.“ Оваки гласи никако нису поједини ни усамљени, шта више — они се врло често чују. С тога молим да се мој предлог добро посмотри, њега остварити није тешко, а корист му је врло велика.

3) Тако би на послетку и сваки учитељ и по самим селима једанпут у недељу или сваких четрнаест дана могао читати по штогод из народне историје или иначе штогод корисно. Време би оваком читању најбоље било недељом после цркве. Могуће је да би с почетка оваково штогод мало добило слушатеља, али с временом то би привлачло све више људе. Наш је сељак од природе разуман, па и веће штогод, ако је од користи, схвати ласно. Кад би му учитељ с ватром и патриотским осећањем приповедао штогод из народне историје, то би поред познате љубави народне к отаџбини врло ласно свакога привукао к себи. *) И тако би ова јевтина и невинна забава постала расадник даљем изобраењу народном.

Још бисмо имали навести и многа друга средства за распрострањавање свеопштег изобраења; но будући се ова за сада не могу код нас тако ласно употребити, то се задовољавамо и само с ова три што их наведосмо.

*) Ако би који учитељ хтео ово чинити, то га молимо нека се обрати нама преко редакције „Видова Дана“, па ћемо му план и све друго што треба изближе саопштити.

XXIV.

Још нам остаје да говоримо о једној важној ствари: о женском васпитању. Колико је могуће бићемо кратки, и неколико ћемо само речи казати по најбољем уверењу.

Толерантним установама хришћанства женски је пол у нашем друштву добио једнако положење с мушким. Напредна цивилизација прибавила је жени и једнак утицај у породици.

Жена је дакле у нас што се тиче важности у животу по праву и делу на истом степену као и муж. Следователно, историја, будућност има од жене да тражи то исто, што и од мужа.

А шта иште историја од једног, у извесном периоду времена постојећег света? Да приуговори познији свет, да му спреми бољи, светлији опстанак.

Ово ће дакле доцнији нараштаји тражити и од женског пола, који сад живи.

А хоће ли наше жене кадре бити да задовоље овом праведном захтевању потомства? Не ће! А за што? То ћемо одмах видети.

Женско васпитавање данас се врзе између две крајности: најпростије површности и најсувопорнијег педантизма, а обе ове супротности имају својих заступника у Европи и у Америци. Европска држава, где женски пол заузима најпрејмућнији положај, где ужива још по највише душевног васпитања, — та европска држава је — Француска. Већ и из самога тога, што Французи као са страху неком чезну за еленганцијом и милоћом, проистиче у њих потреба да им је женски свет изображен. Али, од-

узмимо неколике госпође, као н. пр. Стаел, ди-Диван, и још неке друге, какво нам се показује изображење у Француских жена? Веома жалосно. Без сваког основног изображења Францускиње представљају у свему и малом и великом нешто средње између природе и вештине, нешто, што је с једне стране удаљено од простоте природне и од свију природних простота, т. ј. врлина и добродетеља, а с друге није тако верно законима вештине, да би им могло давати нова темеља у животу. Тако је створење као нека абнормост, а то је убитачно. С тога у лепих Францускиња видимо двогубу абнормост у животу: с једне стране ефемерну сентименталност, која је и без границе и без цели, и романтичност, која гази и најсветије и најузвишеније ствари, а с друге егоизам, самољубивост, бешчувственост, пред којом увене и осуши се најлепше цвеће породичног живота.

Нешто овоме са свим противно представља нам Америка. Ту у друштвеном животу заузима жена велик положај, али не из чежње за елеганцијом, већ користи ради. Жена је са свим равна мужу, али не због природних права, која припадају жени, већ због природних користи, које отуда проистичу друштву. Ту свачим влада интерес, материјални рачун. С тога и женски пол у сједињеним државама ужива прекрасно васпитање, али ово не ограничава се на оно, што је женско у жене, него иде на то, да се развије њена душевна радна и производна способност. Жена треба да је штогод у служби друштва: учитељка, лекарица, писарица и т. д.; а да у је-

дно буде и добра супруга, нежна мати, племенита грађанка, — то се управо не тражи од васпитања, према у неколико и таквом чему иде се на руку. Американци дакле васпитавају разумне саунапредитељке друштвених цели, а не срчане жене, они васпитавају даровите учеснице у друштвеном животу, а не разборите друге у животу породичном. На кратко, Американка пре одговора свему другоме, а само не правом задатку жене.

Les extrêmes se touchent (крајњости се подударaju), — а Француска и Америка подударaju се у томе, што је и у једној и у другој женско изражање високо, а ни једна нема изражених жена у једино правом смислу речи.

Ми, који смо у послу васпитања у опште, а нарочито женског пола, почетници, не смемо пустити да се оваке убитачне мисли код нас одомаће. Искуство других народа, који су нас претекли, помаже нам да се сачувамо од овог зла: ваља само туђу науку увек пред очима да имамо па њом да се служимо.

Како дакле да почнемо васпитавати нашу женску младеж? Онако, како ће се задовољити ономе, што познији нараштај потребује, као што то већ казасмо. А кад ово, што познији нараштај треба, у човека гласи: *оснажење умних и душевних фактора*, онда се у жене изразити може речима: *утанчање и ојачање душевне снаге*.

Овој потреби потомства наш садашњи женски пол не може одговорити, али би могао потпуно, ако бисмо усвојили и у живот увели основе, које ћу одмах разложити.

Жена очевидно има двогубо опредељење: а) породицу да добродетељи освешта и узвиси, и б) друштву да изобразеним проницавањем прибави корисне суграђане. По овом опредељењу женско васпитавање дели се на двоје:

1) На изображавање карактера. Ту имамо посла с природом девојке. Овај посао почиње се с најнежнијих година, и мора се наставити докле девојка не сазри. Као што је у човека дика кад је тврдог карактера, тако је, ако смем рећи, нежност карактера, финоћа карактера, најлепши накит у жене. Муж нека је у бурама светским непоколебљив, а жена нека благошћу своје душе умаљава и одбија сваку непријатност живота; муж нека више енергијом савлађује околности, а жена више оданошћу, стрпљењем и прегоревајућом љубави. Утицај дакле, којим се код девојке ради, мора бити више благ него оштар, више разгревајућ него очеличавајућ, више привлачећ него заповедајућ; на кратко — жена треба да се женом васпита. Овако дакле изобразити карактер био би посао мајке; али почем наше мајке нису у стању решити овај лепи задатак, то ово чинити морају друге жене — васпитатељке. Али ове васпитатељке, почем им недостаје материнско осећање, морају место тога познавати дужности материне, а то се постићи може зрелим изобразењем, које се управља по правим педагогичким основима. При постављању дакле васпитатељке влада ваља нарочито на ову точку да управу свој поглед.

После карактера долази

2) Душевно васпитање. Ту имамо посла с вештином, с вежбањем ума девојчиног, а томе би време било од прилике истом око 12-те године. Ово васпитање не треба да иде за тим, да изобрази будућу специјалност какову, него девојку ваља да развије са сваке стране, да је позна са стањем цивилизације која је данас у свету, да улије у њу што је главно у култури, да јој разложи потребе времена и позна је с резултатима знања и вештине. Будућа жена треба да је изображена, али изображена у опште, да о свему има јасан поглед, а не да је специјална и засебљива. Најбоља, за друштво пуна благослова изображеност у жене јест изображеност племенита, а не знанствена, дубока. Само се по себи разуме, да наше девојке треба да уче природу и историју, појезију и музику, али наравно све само у наведеном смислу. С тога није девојци потребно, а са свим је и излишно, да познаје дубоке законе појединих наука, н. пр. физике; доста је ако разуме шта је то што се појављује. Једно не треба никад да заборавимо, а то је: да се девојке морају васпитати да буду жене, а не вештачке специјалности, не наученице.

Ако се учини по овој главној мисли, онда ћемо добити жене, које ће мужевима бити срећа, деци благослов, а друштву потпора.

Толико о васпитању женског пола, а тим и свршујемо своја посматрања о васпитавању у нашем народу у опште. Још ћемо само у једном чланку у опште прегледати целу ову ствар и у кратко је посмотрити, па тим онда завршити.

XXV.

Прошастим чланком исцрпи смо материју о васпитавању у српском народу, ако и само у крајњим цртама и неколиким основима; сад ћемо, пре него што се са ствари опростимо, још само у кратко прегледати пут, којим смо прошли.

Три главне ствари у човека ту су узете у призрење: материјално-физичка, морално-душевна, и умна; свака од њих разложена је у својим стихијама, показана им је проста природа, и наведен начин како да се усаврше.

Навели смо особите моменте, који се могу сматрати као точка за кристализацију, око које би ишао свестрани напредак у нашем народу, а уједно показали смо и све оно, што као неуредно треба изгнати из круга породичног и народног живота.

Тражили смо, а, као што мислимо, и нашли смо путове за телесни, морални и умни развитак; ишли смо за човеком од његова нежна детињства до познога живота, и у различитим менама и стадијама његовог бића показали најважније изворе за облагорођење и побољшање, и свакоме их означили да се њима послужити може.

Погледе смо своје поред мушкога пола обратили и на женски; као нарочит део човечанства мислили смо да испуњавамо дужност што смо и женско дете увели у сва три круга изражености: физички, душевни, и анимални.

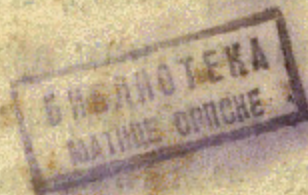
Али смо поред опште ствари нарочито пред очима имали индивидуалност, којој смо посматрања и мисли своје посветили, а то је: народ српски. Зато се ласно мислити даје, да се у где-

што, што је индивидуално у нашег народа, дирнуло и то увредило. Али истина и озбиљност наших намера налагала нам је да будемо беспристрасни: наше је оправдање у цели, за којом идемо. Ко нас дакле разуме, тај ће у самој ствари наћи због чега треба да нам опрости; а ко нас не разуме или не ће да разуме, с таквим и немамо посла.

Сад само још једну реч. Наша је земља једна од оних, које су највећим искушењима подлежале; судбина и запада и истока огледа се у њој узајмице. Прелазише л' завојевачи кроз запад, то се звуком оружја и убојном виком потресала и наша земља; је л' потоп опустошења долазио с истока, то је поплавио и јужно-европске народе, често најпре, а више пута нарочито и особито. Наш географски положај помагао је дакле да суновраћени будемо у бездну мрачног удеса, — у вртлог узбурене судбине. Али овај географски положај помаже и нашој социјалној, политичној и државној срећи и благостању. Рђави пример под исламском владом пропалог истока плаши нас душевног дремежа; светлост западне цивилизације буди нам и подиже моралну снагу, оживљава нам вољу и храбри нас. Наш пут није онај, којим иде запад, али ни онај, на ком је исток, но у средини између оба. С тога и имамо велику, за две стране света, за Европу и Азију, знатну будућност: ми треба да будемо линија, која дели две стране света и између њих и њиних тежња посредује. Већ и из саме те светско-историјске роле, коју морамо и хоћемо предузети, проистиче да нас

чекају још многе тешке борбе, — борбе чисто-га цивилизаторско-хуманског карактера. За ово време, — а да л' ће оно скоро или доцније доћи, то зависи од прилика, које се за сада не могу догледати, — за ово време треба ми Срби да се спремимо, да се наоружамо оружјем најтежим, оружјем високе и дубоке културе. Услови за ово су у нама самима, почетак се може учинити по овима, овде изложеним начелима и мислима, а благослов успеха у рукама је свевишњега.

Хајде дакле једном се руком ухватимо за запад па се изобразимо с њим побратимо, а другу пружимо истоку па изобразимо с њим дигнимо и ослободимо тамошњу браћу! —

~~2220~~

170-

БИБЛИОТЕКА МАТИЦЕ СРПСКЕ

Р19 СрпII 984.1